

UNIVERZITA J. E. PURKYNĚ V ÚSTÍ NAD LABEM

Pedagogická fakulta

FONETIKA A FONOLOGIE

Studijní opora pro
kombinované studium

PhDr. Ilona Balkó, Ph. D.

Úvod

Studijní **Úvod do fonetiky a fonologie** je určena studujícím **1. ročníku kombinovaného studia bakalářského oboru učitelství českého jazyka**. Text nabízí základní teoretické poučení o zvukové formě jazyka i praktické úkoly a cvičení k jednotlivým kapitolám.

Cílem je, aby předložený text kromě splnění vzdělávacího cíle přiměl studenty k zamyšlení nad vlastním mluveným projevem, zejména nad jeho zvukovými kvalitami. Učitel jako profesionální uživatel jazyka má být dobrým mluvním vzorem a má ovlivňovat řečové dovednosti svých svěřenců kultivovaným projevem. .

Každý, kdo se chce stát dobrým mluvčím, jehož projevy budou lidé se zájmem poslouchat a kladně je hodnotit, by měl mít dobré jazykové znalosti, cit pro co nejvhodnější vyjádření (pro užití vhodných jazykových prostředků), výborné mluvní dovednosti – správnou techniku řeči, bezchybnou výslovnost bez nářečních vlivů i zdravý hlas. Mluvený projev učitele by měl být srozumitelný, přiměřeně rychlý a hlasitý, logicky členěný pauzami.

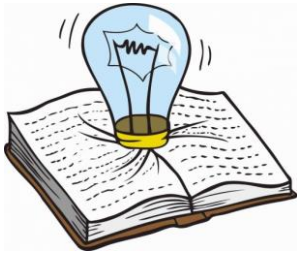
K poznání vlastních řečových kladů i nedostatků doporučujeme pořizovat si nahrávky svých projevů a rozvíjet schopnost rozpoznání kvalit mluvených projevů druhých lidí (hodnotit úroveň jejich výslovnosti hlásek i větných zvukových prostředků).

Po prostudování textu budete znát základní pojmy z fonetiky a fonologie, pochopíte vztah mezi zvukovou a grafickou stránkou českého jazyka, budete poučeni o tvorbě hlasu a produkci řeči, poučíte se o zvukových prostředcích řeči, kterými členíme souvislou řeč, dokážete určit fonetické vlastnosti hlásek, osvojíte si základní pravidla spisovné výslovnosti (slov domácích i cizích), osvojíte si zásady hlasové hygieny.

Text je tvořen celkem 11. tématy. Výklady vycházejí z dostupných odborných zdrojů a z dlouholetých zkušeností v oboru. Součástí každé kapitoly jsou úkoly k řešení. V závěru naleznete Klíč k řešení.

Obsah:

1. KOMUNIKACE, JAZYK A ŘEČ	3
2. FONETIKA A FONOLOGIE	6
3. FONETIKA JAKO LINGVISTICKÁ DISCIPLÍNA.....	11
4. VZTAH ZVUKOVÉ A GRAFICKÉ STRÁNKY JAZYKA	18
5. TRANSKRIPCE.....	28
6. PRODUKCE A PERCEPCE ŘEČI.....	33
7. KLASIFIKACE HLÁSEK.....	58
8. JEDNOTKY SOUVISLÉ ŘEČI.....	75
9. USTÁLENÉ FORMY MODULACE SOUVISLÉ ŘEČI.....	82
10. KOMBINACE HLÁSEK a JEJICH VZÁJEMNÉ OVLIŇOVÁNÍ.....	91
11. ORTOEPIE.....	97
12. KLÍČ K ŘEŠENÍ.....	110

1. KOMUNIKACE, JAZYK A ŘEČ

Komunikace

Komunikace (z lat. *communicare*) znamená spojení, sdělování, dorozumívání. Je to interaktivní proces probíhající na úrovni vědomé i nevědomé, mimoslovní a slovní. Obvykle mluvíme o komunikaci dopravní, o radiokomunikaci, televizní, rozhlasové, elektronické (telefon, internet, e-mail, prostřednictvím Skype (telefonování, videohovor) a mobilním telefonem (aplikace WhatsApp s možností videohovoru) apod.

Součástí každého komunikačního systému jsou minimálně dva komunikanti, dorozumívací kód (například jazykový), médium (nosič-kanál), který informace přináší (například řeč mluvená, psaná) a obsah informace. Komunikace je kvalitní tehdy, ovládají-li její účastníci dorozumívací kód a znají-li dobře danou problematiku. Důležitým předpokladem je omezený výskyt rušivých vlivů (hluk z ulice, mluvení druhých, apod.).

Základním a nejdůležitějším komunikačním druhem komunikace je komunikace verbální (slovní), k jejíž realizaci užíváme prostředků jazyka (*langue*), a to zvukových (pro mluvené projevy) a grafických (pro psané projevy). Součástí komunikace jsou neverbální znakové složky: gesta, respektive posunky, a změny výrazu obličeje (*mimika*), které bývají nazývány kinetické, zaujímání prostoru (*proxemika*), dotyky (*haptika*), úprava zevnějšku, akustické projevy smíchu, změna tónu řeči apod. Tyto prostředky jsou předmětem studia paralingvistiky.

Vlastní jazyková komunikace se skládá ze dvou procesů: kódování a dekódování. Z hlediska mluvčího jde o kódování, převod myšlenky, informace do společného a oběma účastníkům komunikace srozumitelného kódu, kterému předchází komunikativní záměr mluvčího. Proces **kódování** zahrnuje tři základní složky: uspořádání částí pomocí syntaxe, dosažení lineární formy a vnesení významu do sdělení. Z hlediska posluchače jde do značné míry o **dekódování**.

Produkce (tvoření) řeči je proces představující řadu psychických a jazykových operací. Řečová produkce má formu akustickou (zvukovou), případně grafickou (psanou).

Percepce (vnímání) řeči probíhá za přímé účasti sluchového nebo zrakového ústrojí, případně obou ústrojí současně. Jde o proces komplexní, který předpokládá lidský subjekt, je bezprostřední a má smyslovou povahu. Podstatou vnímání je postupná identifikace vnějškových struktur slyšené (čtené) promluvy srovnáváním s tím, co je známé: s jednotkami a pravidly v langue, při zapojení tzv. „krátkodobé paměti“.

Vnímání nelze ztotožňovat s porozuměním. **Porozumění řeči** je psychický (nesmyslový) proces, který je podmíněn úspěšnou percepcí a je závislý na znalosti jazyka i na rozpoznání podmínek situace.

Jazyk a řeč

Možnost vzájemného dorozumění mezi různými lidmi je dána existencí kolektivního (společného) a relativně stálého abstraktního **systému jazyka**, langue. Každý jazyk disponuje určitým množstvím prostředků, které tvoří systém: prostředky zvukovými a grafickými, prostředky morfologickými, lexikálními a syntaktickými.

Jazyk (**langue**) znamená systém znaků, figur a pravidel pro používání všech v jazyce existujících prostředků. Jazykový systém je tedy inventář jazykových prostředků, které jsou uspořádány do jazykových rovin (plánů): rovina fonologická (základní jednotkou je foném), rovina morfologická (základní jednotkou je morfém), rovina lexikální (základní jednotkou je lexém - slovo) a syntaktická (základní jednotkou je věta). Charakteristikou systému je struktura, tedy organizace prvků jazyka.

Realizace systému v jednotlivých promluvách, které mají konkrétní, aktuální a individuální povahu, jsou akty řeči. Řeč (**parole**) je tedy praktické užití jazyka v komunikaci.

Jazykové prostředky popsané v gramatických příručkách a slovnících spisovného jazyka a v dalších kodifikačních příručkách jsou společné pro všechny uživatele příslušného jazyka a umožňují vytvářet nekonečné množství výpovědí v různých situacích a kontextech k různým komunikačním záměrům. Řeč (parole) je na rozdíl od jazyka spjatá s individuálním vědomím, poznáváním a zážitky člověka.

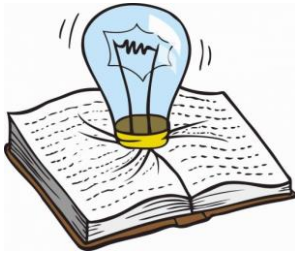
Mluvíme-li o řečové komunikaci, je třeba si uvědomit, že je to proces, který zprostředkuje informace mezi lidmi, proces šířící se jednosměrně (směrem k posluchači, divákovi) i obousměrně (od mluvčího k posluchači a naopak).

Každý jazyk disponuje určitým množstvím prostředků, které tvoří systém: prostředky zvukovými a grafickými, prostředky morfologickými, lexikálními a syntaktickými.

Zvukovou stránkou jazyka je předmětem dílčích oborů: fonetiky, fonologie a teorie jazykové kultury, jež ke zvukové stránce jazyka přistupují z různých hledisek.

Úkoly:

1. Vysvětlete pojem komunikace.
2. Vysvětlete pojmy jazyk a řeč.
3. Co je základem kvalitní komunikace?
4. Prostudujte si Text J. Krause z publikace Jazyk v proměnách komunikačních médií (2008), str. 72- 76 a vypište si požadavky na úspěšnou komunikaci. Uveďte maximy, které nedodržujete.

2. FONETIKA A FONOLOGIE

Zvuková forma jazyka je předmětem zkoumání dvou vědních oborů: fonetiky a fonologie. Obě vědy jsou lingvistické.

Fonetika

Fonetika zkoumá a popisuje především artikulační, akustickou a percepční stránku konkrétních mluvených projevů. Snaží se o co nejpodrobnější popis objektivně zjistitelných a měřitelných vlastností zvukové stránky mluvených projevů (změny ve výšce tónů, vlastnosti samohlásek a souhlásek, rychlost řeči atd.

Základní jednotkou fonetiky je **hláska**. V tomto pojetí je hláska jednotka abstraktní, která **je vymezena výčtem artikulačních, fyzikálních a percepčních vlastností**. Vzhledem k tomu, že základní fonetický výzkum hlásek, hláskových spojení a vyšších mluvních celků postupuje exaktními metodami a využívá poznatků a terminologie některých jiných vědních oborů přírodovědných (anatomie, fyziologie, fyzikální akustiky), je fonetika někdy nesprávně řazena mezi vědy přírodní. Fonetika se podle své bližší orientace dělí na artikulační, akustickou, auditivní a experimentální.

Fonetiku zajímá: a) jak je řeč tvořena, b) jak je vnímána, c) jaké má fyzikální vlastnosti. Podle těchto tří dílčích cílů přistupuje fonetika k popisu zvukových jednotek z hlediska organogenetického, percepčního a akustického. Na základě detailního fonetického popisu jazykových segmentů zjišťujeme, jaké mají vlastnosti zvukové prvky (hlásky) daného jazykového systému. Fonetika je na rozdíl od fonologie zaměřena na tu oblast zkoumání, v níž je předmětem objektivní popis jednotlivých zvukových jednotek a jevů, jejich vlastnosti (trvání jednotlivých hlásek, fyzikální rozdíly mezi souhláskami palatálními a alveolárními, tempo řeči, výškové rozdíly základního tónu apod.).

Fonetický výzkum se soustřeďuje především na instrumentální analýzu akustického signálu, na percepční ověřování funkce zvukových jevů v komunikaci a na problematiku artikulačních modifikací produkce řeči v kontextu běžně mluvených projevů. Trvalým úkolem badatelů je průběžné budování specializované databáze zvukových vzorků češtiny. Činnost fonetiků je zaměřena na aktivní péči o kulturu řeči v rámci mateřského jazyka. Činnost pedagogická, poradenská i expertizní směřuje zejména do školství, veřejných médií a kulturních institucí, někdy je využívána i pro potřeby soudního vyšetřování (forezní fonetika).

Fonologie

Fonologie zkoumá a popisuje složky zvukové stránky jazyka z hlediska jejich funkce a systémového uspořádání, tj. zabývá se jejich využitím a místem v celkovém popisu systému výrazových prostředků jazyka.

Základní jednotkou fonologie je **foném**. Je to jednotka abstraktní, která má **schopnost rozlišovat vyšší (znakové) jednotky**, respektive významy slov: *den – ten, rok – bok, čelo – tělo*.

Počet fonémů je určen na základě komutačních testů, kdy se porovnávají dvojice slov (tzv. minimální páry), která má stejný počet prvků, v jednom z prvků, které se na témže místě liší. Některé fonémy jsou užívány častěji – jsou v centru systému, např. a, i, e, p, jiné jsou okrajové – na periférii systému, např. ó, g, f, g.

Počet fonémů je určen na základě komutačních testů, kdy se porovnávají dvojice slov (tzv. minimální páry), která má **stejný počet prvků, v jednom z prvků** na témže místě se liší. Odlišnost způsobuje změnu významu slov-

Příklady minimálních párů:

krok – kroj

změna – šměna

vila- víla

Fonologický popis jazyka znamená vyšší stupeň abstrakce při popisu, který je výsledkem komplexní zkušenosti člověka s jazykem: například i přes odlišnosti ve výslovnosti „n“ ve slovech banka a ráno, identifikujeme třetí segment v těchto slovech „n“ jako jeden prvek systému, jako jeden foném, ovšem jde o 2 alofony – konkrétní realizace fonému **n**.

Foném představuje v jazyce stabilizovaný segment, je obecnější povahy než hláska, dostatečně charakterizovaný, který každý uživatel rozpozná od ostatních. Pro jejich určení jsou podstatné jen některé zvukové kvality, např. v češtině vyslovujeme ve skutečnosti dvě různá „n“ (alveolární a velární), dvě různá „ř“ (znělé a neznělé), ale vždy jde pouze o jeden foném „n“ a jeden foném „ř“.

Foném je jednotka, kterou ve skutečnosti nevyslovujeme. Rerezentantem fonému je hláska, která foném v reálné řeči zastupuje. Termín **foném** je vázán na případ, kdy se v popisu zvukové stavby češtiny zajímáme o celek systému a systémové vztahy.

Termín **hláska** se ve fonologickém popisu užívá pro pojmenování **realizace fonému**. Vhodnější je užívat pro konkrétní realizaci fonému termín **alofon**, neboť ve fonetice je termín hláska termínem základním (klasickým), je jednotkou fonetického popisu.

Předmětem fonologie, která se jako samostatná disciplína konstitovala až ve 20. letech 20. století, jsou především systémové vztahy v segmentální a suprasegmentální rovině zvukové stránky jazyka. Pokud se fonologický popis týká výlučně segmentální roviny, fonémů, používáme termínu fonemika.

Pozn.1: Počet fonémů v každém jazyce je omezený. Některé jazyky mají fonologický systém velmi jednoduchý. Např. v australském jazyce aranta existují jen 3 vokály (a,i,u), dva polovokály (j,w), dvě nazály(m,n) dvě likvidy (l,r), jedna afrikáta (č) a tři okluzívy (p,t,k.).

Pozn.2: Je třeba vědět, že fonemický systém je sice stabilní, ale zároveň otevřený, tedy časem v něm probíhají změny. Svědčí o tom např. fonémy zařazení hlásek f, g, ž a ó do českého fonemického systému při přejímání slov z cizích jazyků, ale i určitý pohyb fonémů z centra směrem k periferii fonemického systému, např. tendence nahrazování dlouhého é dlouhým í (polévka – polívka).

V jazycích s bohatší fonemickou soustavou je možné rozlišovat **samohláskový** a **souhláskový typ**. Např. francouzština náleží k typu samohláskovému, neboť má 54,5% samohlásek a 44,5 % souhlásek. Naopak např. v polštině je 84,6% souhlásek a pouze 15,4 % samohlásek, a proto ji řadíme k typu souhláskovému. Čeština má celkem 37 fonémů (včetně fonému ž, který využívá čeština v přejatých slovech a v cizích vlastních jménech, např. juice, jeans, John. Kromě toho je ž vyslovováno např. ve slovech a slovních spojeních, v nichž dochází k asimilaci znělosti (v takovém případě je poziční variantou fonému /č/, např. *léčba, proč byl [lěžba; prož bil]*).

Čeština je jazyk konsonantický, neboť disponuje 78% souhlásek - má 10 vokálů, 3 diftongy (spojení samohlásek v jedné slabice) a 27 konsonantů.

Fonetická a fonologická hlediska se vzájemně doplňují, představují dva aspekty zkoumání zvukové stránky jazyka a řeči.

Víme tedy již, že pokud je východiskem popisu zvukové hledisko, používáme pojmy **hláska** (ve fonetice) a **foném** (ve fonologii).

Pokud nás zajímají segmenty, z nichž jsou tvořeny vyšší jazykové jednotky než je foném, hovoříme o „morfonémech“. Morfoném je jednotka obecnější než foném. Je to segment, který stojí ve vztazích k jiným segmentům (fonémům), které se podílejí na stavbě téhož morfému. Abychom touto vymezení porozuměli, představme si případ, kdy se jeden kořenový morfém proměňuje při skloňování a odvozování, respektive kdy se střídají (alternují) na jednom místě různé fonémy: kořenový morf ve slově ruka je **ruk-**, kdežto ve tvaru 1.p.mn.č. ruce je na totéž místě **c** (ruc-), v odvozeném slově ručka je na totéž místě kořenového morfu **-č-**. Morfoném si lze představit jako množinu fonémů, které se mohou na jednom a téže místě morfému střídát (alternovat): → **k-c-č** jsou varianty téhož morfonému. Kritériem pro přiřazení fonému k témuž morfonému **nejsou** zvukové vlastnosti (k je velární závěrová souhláska, výbuchová, c je prealveolární polozávěrová souhláska, sykavka, č je postalveolární polozávěrová, polosykavka).

Fonetika se liší od fonologie tím, že se zabývá zejména projevy zvukových prostředků jazyka v mluvených komunikátech.

Fonologie klade větší důraz na systémové uspořádání zvukových prostředků jazyka.

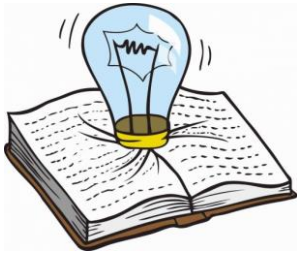
Teorie jazykové kultury

Zabývá se zvukovou stránkou jazyka, zejména ortoepickým popisem prvků jazyka. Věnuje pozornost normě výslovnosti a její kodifikaci. Spisovná výslovnost je součástí kultury člověka, stejně jako celkový způsob vyjadřování a chování v komunikaci.

Úkoly:

1. Vystihněte vlastními slovy rozdíl mezi fonetikou a fonologií v přístupu ke zvukové materii.
2. Která z věd o zvukové stránce využívá k výzkumu přístrojů, počítačových zvukových programů?
3. Jaký je vztah mezi fonémem a alofonem?
4. Uveďte příklady slov, nichž se vyskytují fonémy **g, f a ó** vysvětlete na jejich základě, proč je považujeme za periferní.

5. Na konkrétních příkladech vysvětlete, že 1 foném má např. 2 různé hláskové reprezentace.
6. Které souhláskové fonémy se střídají v kořenech slov: *střecha- stříška*, *druh- družka*, *vysoký – výška*? Jak se množina těchto fonémů nazývá?

3. FONETIKA JAKO LINGVISTICKÁ DISCIPLÍNA

Fonetika

Fonetika je věda o vnějších prostředcích řeči, tj. o těch, kterými disponujeme při mluveném sdělování a dorozumívání. Tyto prostředky jsou především **zvukové**, akustické, jež vytváříme činností mluvních orgánů. Vedle nich jsou součástí mluvené řeči optické vlastnosti artikulovaných hlásek mající za jistých okolností značnou důležitost zejména pro neslyšící. Výrazné optické znaky mají zejména retnice: **p, b,m**, sykavky **š,č** a samohlásky.

Fonetika je jazykovědná disciplína, která zkoumá fakta lidské řeči ze tří hledisek:

- a) jejich tvoření (organogenetické hledisko)
- b) jejich vnímání (percepční hledisko)
- c) jejich fyzikálních vlastností (akustické hledisko)

Předmět a význam fonetiky

Předmětem fonetiky jsou všechny zvukové prostředky, jimiž jazyk disponuje v komunikaci: nejen zvuková podstata tvoření hlásek a jejich vnímání, ale také modulace (proměnlivost) hlasových kvalit: modulace **melodická** (výšková), **dynamická** (silová, neboli přízvuk), **kvantitativní** (časová: tempo řeči, pauzy) a modulace **barvy hlasu**. Důvodem zařazení fonetiky mezi lingvistické vědy je skutečnost, že jednak sama zkoumá zvukovou stránku jazyka a výsledky jejího bádání se uplatňují v lingvistice, jednak poskytuje materiál pro jazykový rozbor dalších jazykových rovin. Pomáhá tím při výzkumu a popisu současného jazyka, ale i při popisu jazykového vývoje jazyka (jazyků) a při srovnávání jazyků vzájemně. Stejně jako většina vědních oborů je fonetika tvořena několika dílčími odvětvími (fyziologická fonetika, psychofonetika, pedofonetika, apod.).

Druhy fonetiky

Podle metod, materiálu, míry obecnosti a vztahu k teorii a praxi lze rozlišit různé druhy fonetiky.

Fonetika sluchová a instrumentální

Jejich rozdíl je v použití metod výzkumu zvukové stránky lidské řeči.

V dřívějších dobách se ve fonetice užívalo tzv. přímé metody, opírající se pouze o smyslové pozorování, především sluchové-*fonetika sluchová*, případně zrakové nebo hmatové.

Fonetika instrumentální využívá k poznání a popisu zvukových prostředků řeči přístrojů. V současné době se však preferuje kombinace obou metod (při popisu výsledků objektivního měření se zohledňují výsledky smyslového vnímání a hodnocení).

Fonetika synchronní (statická, popisná) a diachronní

Synchronní fonetika popisuje zvukový materiál určitého časového období, *diachronní* (historická) popisuje zvukový materiál v jeho historickém vývoji.

Fonetika obecná a speciální

Obecná fonetika se zabývá studiem zvukové stránky jazyků všeobecně, *speciální* se zabývá jen jednotlivými (konkrétními) jazyky (např. fonetika, češtiny, němčiny).

Fonetika praktická a teoretická.

Stejně jako u jiných vědních oborů lze u fonetiky rozlišovat fonetiku *aplikovanou* (praktickou) a *teoretickou*. O aplikovanou jde například při vyučování cizím jazykům, v nápravě logopedických vad, ve výuce jevištní řeči herců a mluvní praxe hlasatelů, řečníků, a v telekomunikační praxi.

Vztah fonetiky k jiným vědám

Fonetika je **lingvistická disciplína**, a proto je samozřejmý její blízký vztah k ostatním lingvistickým disciplínám: k fonologii, obecné jazykovědě, historické mluvnici - hláskosloví, dialektologii (při vytváření jazykových atlasů a zvukových archivů), syntaxi, stylistice apod.

Vzhledem k svému předmětu má fonetika velmi úzké vazby k nelingvistickým disciplínám (přírodním i společenským): anatomii a fyziologii (o utváření a funkce mluvidel a sluchového ústrojí, o funkci signálních soustav a jejich významu při řečové komunikaci), neurofyziologii a neurochirurgii, speciální pedagogice, foniatrii, psychologii, psychiatrii, matematice, kybernetice, teorii informace, muzikologii, estetice, fyzice (zejména **akustice**).

Z historie české fonetiky

V Čechách jako první věnoval pozornost mluvené podobě češtiny **Jan Hus** ve spise nazvaném: „*Orthographia Bohemica*“ (český pravopis). Hus v něm navrhuje reformu spřežkového pravopisu, neboť ten nevyhovoval přesnému zapisování českých hlásek. Hus usiloval o setření rozdílů mezi mluvenou a psanou podobou češtiny. Zavedl proto diakritická znaménka, odstranil psaní *ph*, místo spojení *ts* zavádí *c*, rozlišuje *s* a *z*, místo *c* píše *k*, znělou laryngálu zapisuje písmenem *h*. Uchovává však spřežku *ch* (zřejmě z ekonomických důvodů), vedle písmena *i* se uplatňuje písmeno *y* (v jeho době se vyslovovalo *i-y* různě (na rozdíl od dnešní češtiny). J. Hus je znám svou kritikou Pražanů za nedůslednost ve vyslovování *l*-ových hlásek (tvrdého a měkkého *l*) a hlásek *i*-ových.

Další významnou osobností mezi předchůdci současných fonetiků byl český bratr **Jan Blahoslav**. V r. 1571 vydal spis „*Vady kazatelův*,“ v němž shromáždil a uvedl příklady nedostatků nepečlivé výslovnosti kazatelů v Čechách. J. Blahoslav již znal a užíval termíny barva, hlasu, tempo řeči a melodie. Mluvené podobě jazyka věnuje pozornost rovněž ve spise „*Gramatika česká*“ (1571).

Na problematiku kazatelského řečnictví se soustřeďuje i **Jan Ámos Komenský** ve spise „*Zpráva o naučení kazatelství*“ (1621).

Ačkoli předchozí díla mají k fonetice zřejmý vztah, první skutečně vědecké výklady z oblasti fonetiky češtiny lze najít až u **Josefa Dobrovského**. Významné jsou jeho názory na postavení českého přízvuku a poznání, že v češtině existují ve výslovnosti 2 podoby hlásky *ř*.

V 1. polovině 19. století se problematikou řečové produkce a mluvené češtiny zabýval **J. E. Purkyně**, český vědec, profesor fyziologie. Jeho význam pro fonetiku tkví především v popisu fyziologické a fyzikální podstaty lidské řeči. Jako první v Čechách rozdělil hlásky na zvučné-

nezvučné, otevřené-zavřené, mírné-střední-prudké. Podle místa artikulace dělil hlásky do 10 dalších skupin. Podrobně popsal činnost hlasivek při mluvení, soustředil se i auditivní složku řeči.

Podobně jako Purkyně se fyziologii řeči věnoval jeho žák **Jan Nepomuk Čermák**. Důležité jsou jeho výzkumy činnosti měkkého patra při mluvení a klasifikace hlásek na nosové, závěrové, třené a kmitavé.

Pro fyziology bylo typické zkoumání izolovaných hlásek a jejich popis. Na rozdíl od nich se **Jan Gebauer** věnoval zkoumání souhláskových skupin (vynechání souhlásek, splývání 2 souhlásek v jednu, apod.). Pozornost věnoval rovněž klasifikaci českých hlásek, např. v publikaci „*Roztřídění hlásek českých podle jejich článkování*“ (1875).

O výslovnost češtiny se v téže době zajímal filozof a estetik **Josef Durdík**. Ve své práci „*Kallilogie čili o výslovnosti*“ (1873) podává poučení o mluvené češtině, zejména pro herce. Jeho požadavkem na mluvu herce je vytříbenost mluvnické péče a správná a pěkně znějící výslovnost. Ve své knize si Durdík všímá nejen správné výslovnosti samohlásek a libozvučnosti hlásek, ale též estetického dojmu z výslovnosti jednotlivých hlásek.

Jedním z nejvýznamnějších fonetiků začátku 20. století byl bezesporu **Josef Chlumský**, jehož publikační činnost představuje celkem 114 studií, článků, recenzí, posudků, zpráv a jiných textů. Životním dílem J. Chlumského je spis „*Česká kvantita, melodie a přízvuk*“ (1928), v němž uvádí závěry svých analýz a měření kymografických záznamů a poslechu mluveného jazyka.

Podobně jako Chlumský také **Emil Šrámek** působil v Rousselotově fonetické laboratoři v Paříži a věnoval se experimentální fonetice. Ve své vědecké a publikační činnosti se věnuje nejen češtině, ale i fonetice jiných jazyků (francouzštině, pandžábštině, apod.). Češtině věnoval pozornost ve spise „*Pokus o stanovení jakosti českých hlásek*“ (1927).

Z téhož období pochází spis „sluchového“ fonetika **Antonína Frinty**, který zkoumal mluvenou podobu jazyka pouze vlastním sluchem nebo poslechem jiných osob, které používal jako výzkumné a kontrolní objekty. Ve své knize „*Novočeská výslovnost*“ (1909) se Frinta pokusil o definici fonetiky. V díle „*K otázce cizího vlivu na jazyka*“ (1942) se vyjadřuje k vlivu němčiny na češtinu.

Zásluhou A. Frinty je bezesporu jeho aktivní činnost – vydávání odborného časopisu Živé slovo, který vycházel na přelomu let 1920 a 1921. Časopis byl věnován fyziologii řeči, fonetice, problematice spisovné výslovnosti a metodice vyučování hluchoněmých. Spolupracovníkem Živého slova byl i prof. Chlumský.

Dalšími vědci zabývající se zvukovými jevy byli **Vilém Mathesius**, zabývající se běžnou výslovností češtiny a prozodií, a **Josef Vachek**, věnující pozornost zkouškám srozumitelnosti řeči, a **Bohumil Trnka**.

O mluvené podobě jazyka a jeho jednotek se ve svých příspěvcích zmiňovali i další čeští lingvisté, bohemisté i obecní lingvisté: **Miloš Weingart**, **František Pastrnák**, **Bohuslav Havránek**, **Josef Zubatý** a další. Poslechu a studiu české melodie se věnoval **Stanislav Petřík** v díle „*O hudební stránce středočeské věty*“ (později na něho navázal **František Daneš** v díle „*Intonace a věta ve spisovné češtině*“ (1957)

Ve 40. letech 20. století se soustavný o popis české výslovnosti pokusil **František Trávníček** v knize „*Úvod do české fonetiky*“. V dalších publikacích se rovněž věnoval úvahám o mluvené podobě češtiny.

Nástupcem J. Chlumského se na fonetickém pracovišti FF UK stal jeho dlouholetý asistent **Bohuslav Hála**. Výsledky vědeckovýzkumné činnosti B. Hály jsou zveřejněny v mnoha publikacích, studiích, recenzích apod. Z jeho obsáhlého díla uvádíme jen výběr:

„*K popisu pražské výslovnosti*“ (1923)

„*Hlas, řeč, sluch*“ (spoluautorem je M. Sovák- 1941)

„*Úvod do fonetiky*“ (1948)

„*Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě*“ (1962)

„*Fonetika v teorii a praxi*“ (1975- kniha byla vydána díky Hálovým žákům, M. Romportlovi a P. Janotovi pět let po autorově smrti).

K žákům J. Chlumského vedle Hály patřil i **Karel Ohnesorg**. Oblastí jeho zájmu byla fonetika románských jazyků, do vědeckého zájmu však patřila i pedofonetika. K pedofonetice se vztahují publikace „*Fonetická studie o dětské řeči*“ (1948), „*O mluvním vývoji dítěte*“ ,1948) a „*Druhá fonetická studie o dětské řeči*“, 1959)

Po B. Hálovi převzal vedení Fonetického ústavu **Milan Romportl**. Jeho zájem o hudbu pravděpodobně podnítl jeho schopnost intenzivně vnímat a chápat nejen rytmus a intonaci hudebních projevů, ale i projevů mluvených. Většina Romportlových statí se proto vztahuje k intonaci češtiny, např. „*K tónovému průběhu v mluvené češtině*“ (1951), „*Přízvuk, kvantita a melodie v nářečí na Jablonecku*“.

Kromě předchozí problematiky se Romportl věnoval kodifikaci výslovnosti cizích slov v češtině. Jako vedoucí autorského kolektivu se zasloužil o vydání publikace „*Výslovnost spisovné češtiny*“, která navazuje na Výslovnost spisovné češtiny I. zpracovanou B. Hálou.

Podobně jako Romportl se ve svých pracích věnovala distinktivním vlastnostem jednotlivých hlásek **Alena Skaličková**, která napsala několik verzí učebnice anglické fonetiky.

Významnou osobností české fonetiky je **Přemysl Janota**, který pro potřeby audiologické a logopedické zkonstruoval několik diagnostických a výukových pomůcek, vyvinul metodu české slovní audiometrie pro zjišťování nedoslýchavosti. Fonetickou laboratoř Fonetického ústavu obohatil přístroji vlastní konstrukce: **segmentátorem, zapisovačem melodie, měřičem dynamiky řeči a vokalickým syntetizérem**. Popis činnosti svých přístrojů a výsledků experimentů popsal ve statích „*Audiometrické vyšetřování řeči*“ (1954), „*K individuálnímu hlasovému timbru v češtině*“ (1963) „*Personal Characteristic of Speech*“ (1967) a v pracích dalších., v nichž se zabýval otázkami syntézy řeči.

V oblasti výzkumu intonace má velký význam badatelská práce F. Daneše, který za **základní, prvotní funkci** intonace považuje její schopnost **integrovat slova** v celek - výpověď, a jsou-li výpovědi delší, **segmentuje** je na menší, logicky spjaté úseky (promluvové úseky

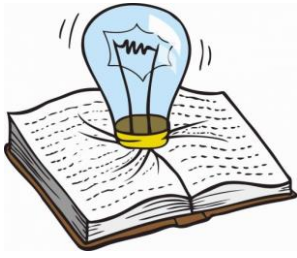
K nejvýznamnějším českým fonetikům patří bezesporu **prof. PhDr. Zdena Palková, CSc.**. Ve svém vědeckém výzkumu se zaměřila zejména na problematiku suprasegmentálního popisu jazyka: „*Rytmická a výstavba prozaického textu*“ (1974). Věnuje se také **otázkám kultury řeči**, zejména řeči jevištní. Je poradkyní v Národním divadle a autorkou řady významných prací a statí, jež prezentovala na domácích a zahraničních konferencích. Je autorkou vysokoškolské učebnice „*Fonetika a fonologie češtiny*“ (1994) . Věnuje se výuce češtiny jako cizího jazyka: „*Základní kurs české výslovnosti pro cizince*“ (1989).

Marie Zichová- Dohalská se věnovala zejména fonetice francouzštiny. Je hlavní autorkou učebnice „*Fonetika francouzštiny*“ (1991) a autorkou monografie **Analyse spectrographique**

de voyelles francaises (1977). K jejím zájmů patřila rovněž problematika verbální komunikace:
„Dynamika verbální komunikace- mluvené slovo v teorii a praxi“ (1990).

Úkoly:

1. Vysvětlete rozdíl mezi fonetickým a fonologickým pohledem na zvukovou materii.
2. Uveďte příklady oblastí (oborů), které mají velmi blízko k praktické fonetice.
3. Vysvětlete vztah fonetiky a pedagogiky.
4. Uveďte jména fonetiků 20. stol, kteří mají zásluhy v bádání vývoje řeči dítěte a logopedie.
5. V čem tkví význam fonetického bádání J.E. Purkyně?

4. VZTAH ZVUKOVÉ A GRAFICKÉ STRÁNKY JAZYKA

Jazyk mluvený a psaný

Všechny kulturní jazyky existují ve dvou základních podobách- v mluvené a psané.

Mluvená podoba jazyka je historicky starší (primární). Na rozdíl od psaného jazyka, jehož realizace je ustálená kodifikací a je vlastní jen spisovnému jazyku, je podoba mluveného jazyka rozmanitější, neboť zahrnuje nejen promluvy spisovné, nýbrž i promluvy ostatních útvarů národního jazyka (interdialektů, dialektů apod.). Výjimkou proti tomuto tvrzení je ovšem osobní korespondence, v níž se běžně setkáváme s některými (i nespisovnými) jevy typickými pro mluvené projevy.

Obě formy jazyka mají schopnost vyjádřit různé obsahy sdělení na téže úrovni. Jejich odlišnost je v užívání vyjadřovacích prostředků: jazyk mluvený využívá hlásek, jejich kombinací a komplexu prozodických jevů existujících v konkrétním jazyce, jazyk psaný grafických značek (písmen – grafémů, jejich typu a velikosti), diakritických a interpunkčních znamének. Pro jazyk psaný i mluvený (v oficiálních projevech) existují kodifikované normy (pravopisná, výslovnostní), které jsou pro uživatele závazné.

Jazykové projevy se realizují jako mluvené, nebo psané. Obě formy mají své vlastnosti, výhody i nevýhody.

Klasifikace mluvených projevů

- 1) podle připravenosti projevy buď předem připravené, anebo naopak nepřipravené (většinou spontánní), a též polopřipravené (tj. nepřipravené doslova, avšak předem promyšlené a většinou též s písemně zachycenou osnovou apod.);
- 2) podle opory: projevy čtené (které může číst jejich autor, anebo někdo jiný, např. hlasatel) a nečtené;

3) podle účasti neúčasti partnera: projevy monologické a dialogické (a dále by bylo možno lišit mezi dialogem skutečným a fingovaným, popř. dialogizovaným monologem);

4) podle stupně veřejnosti – veřejné, poloveřejné, soukromé —vlastnosti uvedené pod čísly (1) až (4) se v jednotlivých projevech různě kombinují.

Mluvený projev - charakteristika

1. je neopakovatelný, 2. je jedinečný, 3. váže se na konkrétní komunikační situaci.

Mluvený projev může být a) přímý: autor udržuje kontakt s adresátem

b) nepřímý: autor svůj projev adresuje anonymnímu posluchači (rozhlas, televize, CD s mluveným slovem).

c) primárně mluvený (kdy je přímý kontakt mluvčího a adresáta)

d) sekundárně mluvený – předem písemně připravený (proslov, přednáška), připravený úplně nebo částečně (referát, slavnostní přípitek)

Funkční styly mluvených projevů: prostě sdělovací, odborný, publicistický, umělecký, konverzační, rétorický.

Jazykové prostředky užívané v mluvených projevech:

- spisovné a hovorové výrazy
- nespisovná slova (běžná mluva)
- elipsy = výpustky; nedořečené věty
- méně promyšlená stavba vět a méně promyšlený výběr slov
- jednodušší stavba vět, kratší souvětí
- opakování slov, myšlenek
- citové zabarvení
- odbočky od tématu, bližší vysvětlování, vkládání informací

V mluveném projevu užíváme parajazykových prostředků ze zvukové roviny, např. důraz, síla hlasu, intonace, frázování=členění, pauzy, tempo, rytmus a řeč těla (mimojazykové prostředky) : posunky, gesta, mimika obličeje, postoj, dotyky.

Výhody mluveného projevu: působivost na city, přesvědčivost, úzká spojitost se situací

Nevýhody: posluchač vnímá řeč plynoucí v čase sluchem, ale nemůže se k řečenému vracet.

Prvky mluvených projevů jsou typické osobní korespondenci.

Písemný projev - charakteristika

Vzniká na základě ucelené představy (úplnost) ve dvojí podobě: psaný rukou, tištěný.

Je zpravidla monologický, obvykle má veřejný charakter (kromě osobních dopisů).

Nevýhody psaného projevu: chybí přímý kontakt mezi autorem a adresátem, není vázán na aktuální situaci, je proto méně živý než projev mluvený.

Výhodou je, že jej čtenář může číst po částech, může se k přečtenému se vracet; lépe se orientuje v textu, přesnější rozvržení textu (kompozice)...

Jazykové prostředky psaných projevů:

- spisovné, stylově neutrální až knižní
- výběr jazykových prostředků je uvědomělý
- promyšlená a přiměřená stylizace, výstižné výpovědi
- přehledné členění textu, plynulá návaznost úseků a celků
- větší sevřenost, zhuštěnost (kondenzace) vyjádření
- v uměleckém textu prostředky spisovné i nespisovné

Prostředky, které v psaném projevu na rozdíl od mluveného nelze využívat (intonaci, důraz apod.) lze v psaném projevu nahradit některými prostředky grafickými:

- (emotikony, podtržení) - odpovídají zvukovým prostředkům mluvené řeči, nahrazují projevy emocí

- : . , ? ! - odpovídají intonaci vět;

- typ písma (antikva, kurzíva), velikost písma (majuskule, minuskule), střídání barev, proložení, ztučnění písma – odpovídá důrazu

lexikálně, tzv. opisem můžeme suplovat mimojazykové prostředky (rychle vyhrkl, svařtil čelo). Nelze ovšem graficky označit tempo, sílu, zbarvení hlasu.

Historie písma

Historicky nejstarší je písmo, které bylo zaznamenáváno na kameny, skály, hliněné tabulky, zvířecí kosti a kůže, které díky své trvanlivosti přečkaly až do dneška. Geneze písma představuje čtyři základní typy písma: 1. obrázkové (piktografické), 2. slovní (ideografické, například hieroglyfy), 3. slabičné (japonské abecedy katakana a hiragana), 4. hláskové označující jednotlivé hlásky (latinka, azbuka).

Obrázkové písmo není v pravém slova smyslu písmem, protože se nemuselo vázat ke konkrétnímu jazyku.. Obrázky byly srozumitelné všem, neboť zachycovaly předměty.

Zjednodušením obrázkového písma (schematizací) vzniklo písmo slovní – ideografické (v Egyptě, Mezopotámii, ve staré Číně, v jazyce Mayů ve Střední Americe). Již staří Sumerové přešli od obrázkového písma k písmu klínovému. Klínové písmo poté převzali Akkadové a jiné semitské národy. V egyptském písmu se vedle ideogramů objevily i znaky vyjadřující skupiny hlásek a znaky pro samostatné hlásky. Egypťané užívali 24 znaků, jimiž mohli vyjadřovat všechna svá slova. Oba systémy (obrázkový a rébusový) se kombinovaly.

Čínské písmo dochované z 11.st.př.n.l. se vyvinulo z prapůvodního obrázkového písma. Vzhledem k tomu, že se stará čínská říše vyvíjela izolovaně, má řadu specifík. Na rozdíl od jiných písem se čínské písmo v důsledku rozrůstání slovní zásoby se rozšiřuje o další znaky. Tento neekonomický způsob zápisu ve skutečnosti klade nároky na osvojení značného množství znaků (pro čtení čínské literatury je zapotřebí znát až 2000 znaků. Čínské písmo je slovní, ideografické, slova jsou většinou jednoslabičná. Písmo se však za slabičné nepovažuje.

Základní typy písma

Obecně podle vztahu mezi formou jazyka a jejím zápisem rozlišujeme dva základní typy písma:

- a) Písmo ideografické : grafická značka se váže k jednotce významu (označuje například slovo). V grafickém vyjádření ne nepromítá zvuková podoba (čínské písmo, hieroglyfy)
- b) Písmo fonografické: grafická soustava se váže k nějaké jednotce zvukové. Zvuková charakteristika se alespoň částečně promítá do grafické podoby. Tento typ písma se objevuje ve dvou základních variantách: v písmu slabičném (v něm stojí proto sobě grafická značka a slabika) a v písmu hláskovém (v něm stojí proti sobě písmeno a zvukový segment).

Přechodným stupněm mezi obrázkovým písmem a písmem fonografickým (zejména slabičným) byl tzv. rébusový princip zápisu. Příkladem byly nejstarší egyptské hieroglyfy, Tento zápis využíval obrázků vyjadřujících určitou skupinu hlásek (celých morfémů), které se kombinovaly v jednom slově - jedno slovo mohlo být popsáno několika obrázky. Toto písmo se postupně zjednodušovalo. Znak označovaly nikoli morfémy, ale slabiky.

Slabičné písmo (neboli konsonantické) vytvořili Fénicičané v 13. stol. př.n.l. na podkladě egyptských hieroglyfů. Fénická abeceda původně obsahovala 22 znaků- písmen pro konsonantické prvky řeči. V písmu slabičném stojí proti sobě grafická značka a slabika, např. v arabštině, v hebrejštině, apod.. Tuto abecedu doplnili Řekové o znaky pro samohlásky a vytvořili hláskové písmo a abecedu se 24 písmeny.

Z řecké abecedy je odvozena většina evropských abeced. Je to latinka a staroslověnské písmo (hlaholice a cyrilice), na jejímž základě vznikla ruská abeceda.

Nejekonomičtějším a tedy nejvyspělejším způsobem zápisu jazyka je abeceda hlásková. Princip hláskového písma je uplatňován ve většině evropských jazyků. Rovněž čeština užívá písmo hláskové. Vzhledem k tomu, že v češtině nezapisujeme všechny hlásky, jež ve skutečnosti vyslovujeme, ale jen hlásky rozlišující význam (fonémy), je přesnější označení tohoto druhu písma písmem fonologickým.

Pro zápis znakových jednotek konkrétního jazyka platí soustava pravopisných pravidel, která jsou pro češtinu popsána v Pravidlech spisovného jazyka (1993).

Potřebu předávat informace mají rovněž lidé handicapovaní postižením zraku, respektive nevidomí. Pro jejich potřeby vznikla slepecká písma, u nichž je nejznámější písmo Braillovo (vynálezcem je Francouz Louis Braille). Každé písmeno, číslice či interpunkční znaménko je v něm vyjádřeno kombinací šesti bodů (pro speciální účely i osmi bodů). Braillovo písmo se čte zprava doleva.

Vývoj pravopisných systémů

Pro zápis českých textů se od nejstarších dob používalo latinské písmo, které však nemělo k dispozici písmena pro některé české hlásky, např. pro měkké konsonanty a dlouhé vokály. Nedostatek grafémů (písmen) vedl k postupnému zdokonalování grafického zápisu.

V průběhu několika století se vystřídaly tyto grafické soustavy:

□ jednoduchý, tzv. primitivní pravopis,

- spřežkový pravopis,
- diakritický pravopis,
- bratrský pravopis,
- novočeský pravopis.

Primitivní pravopis

Nejstarší texty (nesouvislé typu glos nebo přípisků) z období do konce 13. století jsou zapsány latinkou bez úprav, pravopisem jednoduchým neboli primitivním.

Některé grafémy se užívaly pro zápis několika hlásek, což bylo příčinou nejednoznačnosti, např. písmeno *c* označovalo hlásky *c*, *k* i *č*, písmeno *z* hlásky *z*, *ž*, *c*, *č*, *s*, *š* apod.; současně jedna hláska mohla být zapsána různými grafémami, např. *c*, *z*, i *s* bylo za hlásku *c*. Tímto pravopisem je zaznamenána i první dochovaná souvislá česká věta, která byla na začátku 13. stol. připsána do latinské zakládací listiny litoměřické kapituly z roku 1057, viz následující příklad:

Pauei dal gest ploscoucih zemu

(Převzato z: PORÁK, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha: SPN, 1979, s. 31.)

Prepis do dnešní grafiky: *Pavel dal jest Ploskovicich/Ploškovicich zem'u,*

Primitivní pravopis byl doplněn grafickými spřežkami (spojením dvou i více grafémů pro zapsání jedné hlásky. Do konce 13. stol. byly např. dlouhé samohlásky některými písaři zapisovány zdvojením (*aa* = *á* ve slově *comaar*), hláska *ř* spřežkami *rs*, *rf* nebo *rz*, hláska *š* dvěma *dlouhými s – ff*, teprve ve 14. stol. byly užívány systematicky.

Spřežkový pravopis

Ve 14. století existovaly dva spřežkové systémy: starší a mladší.

Starší spřežkový pravopis se užíval od začátku 14. stol. přibližně do 40 let 14. století. Uplatnil se např. v nejstarších dochovaných veršovaných legendách

Znaky:

- odlišovaly se sykavky ostré a tupé (*s – š*, *z – ž*, *c – č*):
- *s* se zapisovalo spřežkou *zz*,
- *š* se zapisovalo jako *f* nebo *ff*,
- *c* se zapisovalo spřežkou *cz*,
- *č* se zapisovalo spřežkou *chz*,
- *z* se zapisovalo písmenem *z*,
- *ž* se zapisovalo písmenem *s*.

Celková složitost tohoto způsobu zápisu spolu s prosazující se asimilací znělosti přispěly k nahrazení této soustavy zápisem jednodušším –

Mladší spřežkový pravopis představuje zjednodušení složitějšího staršího pravopisu spřežkového. Utvářel se 30. a 40. let 14. stol. a ustálil na počátku století 15., užíval se po celé 15. století (souběžně s pravopisem diakritickým) a některé jeho prvky byly využívány rovněž ve stoletích následujících.

Mladší spřežkový pravopis se snažil o rozlišení znělých a neznělých hlásek (s – z, š – ž).

Znaky:

- z se zapisovalo písmenem z, stejně tak
- ž se zapisovalo písmenem z (ale i spřežkou zz),
- s se zapisovala jako s nebo f,
- š se zapisovalo jako s, f nebo ff,
- c se zapisovala spřežkou cz, stejně tak
- č se zapisovala spřežkou cz (ale i spřežkou czz).

Primitivní i spřežkový pravopis se neužívali jednotně a důsledně.

Diakritický pravopis

Již na počátku 15. stol. (asi r. 1410) vznikl návrh na podstatné zjednodušení zápisu českých textů, který se objevil v latinském traktátu *De orthographia Bohemica* (autorství je přisuzováno J. Husovi). Základem bylo systematické nahrazení spřežek rozlišovacími, tj. diakritickými znaménky pro hlásky, pro které neměla latina písmeno. Hus navrhl zapisovat je písmenem nejbližší příbuzným s diakritickým znaménkem:

Tečka (punctus rotundus, tzv. „nabodeničko krátké“) se psala nad písmeny c, s, z, d, t, n, a r a označovala dnešní souhlásky č, š, ž, d', t', ň a ř, tečka nad l označovala tehdejší výslovnostní variantu hlásky l, a l tvrdé. Tečka se postupně na souhláskami změnila b háček na z (ž) a c (č) apod.

čárka nad samohláskami (punctus longus, virgula, tzv. „nabodeničko dlouhé“) označovala samohláskovou kvantitu (délku).

Tento jednoduchý a logický diakritický grafický systém se prosazoval poměrně dlouho, zpočátku jej užívali pouze Husovi stoupenci (někdy ale nedůsledně), ostatní však psali stále

mladším spřežkovým pravopisem. Tato koexistence dvou soustav trvala po celé 15. stol. až do zhruba poloviny 16. stol., kdy členové jednoty bratrské pravopis upravili a sjednotili.

Bratrský pravopis

Bratrský pravopis (představujícím kompromis mezi spřežkovým a diakritickým zápisem) používali v 16. stol. členové JB - čeští bratři zavedli i několik vlastních pravidel. Základem byl pravopis diakritický.

Hlavní znaky českobratrského pravopisu:

- ze spřežkového byla ponechána spřežka *ff* pro hlásku *š*;
- po písmenech *c, z, s* zavedli psaní pouze *y* (*cyzý sýla*),
- hlásku *i* zapisovali grafémem *j*, hlásku *j* pak písmenem *g*, příp. *y* (*gegj = její*),
- hlásku *v* písmenem *w*, dvojhlásku *ou* jako *au*; byla také zdokonalena

interpunkce.

Bratrský pravopis se užíval až do začátku národního obrození, kdy se stal východiskem pro pravopis novočeský.

Pravopis novočeský. Úpravy pravopisu za národního obrození

Novočeský pravopis vznikl na základě upraveného bratrského pravopisu a ustaluje se v době národního obrození. V 1. polovině 19. stol. došlo k úpravě analogické (r. 1819). Významnou osobností v této oblasti byl J. Dobrovský. Tato úprava se dotkla psaní *i/y* po *c, z, s* – po *c* se začalo psát pouze *i/i*, po *z* a *s* pak *i/i* nebo *y/y* podle etymologie (např. *zisk, silný x syn, sýr*) nebo morfologické analogie (např. u substantiv v 1. pádě sg. *kosi* podle *páni*, ve 4. pádě *kosy* podle *pány*; adj. *psí, kozí, telecí*; slovesné přítomné tvary *mizím, prosím* atd.);

Další úpravou, úpravou skladnou, přisuzovanou P. J. Šafaříkovi (r. 1842) bylo zavedeno psaní *í* místo *j* a psaní *j* místo *g* nebo *y* (novočeské *její* = bratrské *gegj*);

Poslední změny pravopisu byly prosazeny v r. 1849. Písmeno *w* bylo nahrazeno *v* a dvojhlásky *au* znakem *ou* (odpovídajícím výslovnosti).

Od roku 1849 se již český pravopisný systém nemění, změny byly provedeny jen v některých pravidlech, např. v r. 1902 byla vydána první pravidla českého pravopisu za redakce Jana Gebauera nazvaná *Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví s abecedním seznamem slov a tvarů*).

Principy českého pravopisu (ortografie)

V pravopisu různých jazyků se uplatňují tři různé principy: historický, morfonologický a fonetický.

Český pravopisný systém je **morfonologicko-etymologický**. Projevují se v něm následující principy:

a) **princip fonologický** - písmu se zachycují jen hlásky s rozlišovací schopností, pro ostatní hlásky grafémy neexistují. (například pro *zadopatrové n*, nebo *neznělé ř*).

b) **princip morfológico-etymologický** - uplatnění tohoto principu někdy označovaného jako morfológico se projevuje v zachování zápisu určitého morfu bez ohledu na skutečnou výslovnost v různých slovech, tvarech). Tím se v psané podobě udržuje vztah formy slov, slovních tvarů (například: *svatba – svatý, lakomě- lakomý, temně-temný, hrubka –hrubý, zub-zoubek, vše – veškery*).

c) **historický princip** - psaný jazyk udržuje mezigenerační kontinuitu a grafika slov (zejména domácích) se mění jen ojediněle. Pravopis respektuje historický stav zápisu bez ohledu na to, zda má v současnosti vazbu ke zvukové rovině. Historický princip je zřetelný v rozlišování *i/i-y/y*. Zápis pomáhá identifikaci významu slova (v případech téže výslovnostní realizace: *mýt-mít, výr-vír, výskat-vískat*). Historismu vděčíme nejen za rozlišování *i-y* v kořenech slov, nýbrž i při shodě: *papíroví draci, ženy se oblékly*. Historický princip se projevuje rovněž v psaní *ů*.

Druhy pravopisu (rozdělené podle jazykových rovin, jichž se správné psaní týká)

a) LEXIKÁLNÍ PRAVOPIS (slovní)

Týká se psaní jednotlivých slov: úspěch závisí na znalosti vyjmenovaných slov (*i/y*, psaní souhláskových skupin, předpon *s-/z-*, předložek *s* a *z*, psaní *bě/bje*, *pě /pje*, *vě /vje*, *je* a *ě*).

b) MORFOLOGICKÝ PRAVOPIS

Týká se psaní *i – y* v koncovkách jmen a slovesných tvarů přítomného času typu : *kreslím, koupí, zdobím...* Opíráme se o dovednost poznat tvar slova, tj. pád jména a příslušnost k deklinačnímu vzoru. Je třeba si uvědomit, že úspěch při zvládnutí jevů morfológicoho pravopisu závisí na kvalitě osvojení mluvnického učiva. Žák musí ovládat určování pádů a

přiřazování jmen k příslušným vzorům, neboť morf. Pravopis je založen na *analogii*, proto je třeba vždy a co nejúplněji každý jev odůvodňovat.

c) SYNTAKTICKÝ PRAVOPIS

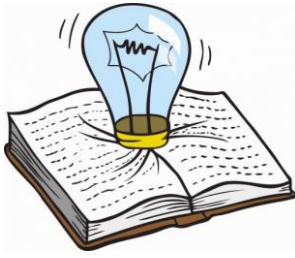
Týká se především shody koncovek příčestí s podmětem a větné interpunkce, tedy jevy, které odrážejí větné vztahy.

Shoda přísudku s podmětem. Základním předpokladem pro jeho osvojení = bezpečné určování podmětu a pochopení shody. Začíná se rodem středním, nakonec je zařazena shoda s podmětem v rodě mužském, u něhož je nutné vzít v úvahu životnost a neživotnost.

Interpunkce. S interpunkcí se seznamují žáci již v 1. roč. ZŠ - s interpunkčními znaménky na konci věty, ve 2. roč. se učí tato znaménka distribuovat podle typu postojové modality. Na základě svých zkušeností poznají, že se věty oddělují čárkami, dovědí se, že jsou-li věty spojeny spojkou *a, i*, čárka se obvykle nepíše. Od 3. roč. přistupuje doplňování interpunkce a její zdůvodňování. Např. v souvětí *Pan průvodčí dal znamení, vlak se rozjel*. Napíšeme čárku za slovem *znamení*, protože jedna věta končí a druhá začíná. Při osvojování interpunkce napomáhají i větná schémata. Z dalších interpunkčních znamének poznávají děti ještě uvozovky a dvojtečku v lekci o řeči přímé a nepřímé. Žáci mají pochopit princip shody s rodem podmětu, mají získat vědomost, že příčestí se řídí tvarem podmětu, ne jeho smyslem, mají zvládnout poučky i verbálně.

Úkoly:

1. Charakterizujte současný český pravopis.
2. Vyjmenujte etapy vývoje naší pravopisné soustavy.
3. Vysvětlíte podstatu morfologického principu českého pravopisu na vlastních příkladech.
4. Uveďte příklady pravopisných jevů:
 - a) lexikální
 - b) morfologické
 - c) syntaktické

5. TRANSKRIPCE

Zvukovou podobu řeči zaznamenáváme (transkribujeme) pomocí vhodně zvolených značek, jejichž používání se řídí danými pravidly.

Fonetická transkripce zachycuje zvukovou podobu řeči tak, že je v něm splněn jednoznačný vztah mezi zvukovým segmentem a grafickou značkou. Soustava značek umožňuje záznam všech variant zvukových segmentů, které potřebujeme k zachycení zvukové podoby řeči (jedna značka vždy zachycuje 1 zvukový prvek).

Transkribovat lze pouze řeč, kterou můžeme lineárně rozložit na diskrétní segmenty a typizovatelné segmenty. Při přepisu nezapisujeme zvláštními značkami každé jednotlivé vyslovení hlásky u každého mluvčího. Zabýváme-li se výslovností mluvčích s logopedickou vadou (rotacismus, sigmatismus, lambdacismus, apod.), používáme doplňující značky pro záznam vadně vyslovovaných segmentů.

Aplikace transkripce

Fonetickou transkripci používáme dvojím způsobem:

- a) Zapisujeme teoretickou představu o segmentálním složení jazykového projevu. Tohoto způsobu se využívá například v cizojazyčných slovnících. Můžeme jej využít k přepisu psaného projevu za účelem sledování rozdílů mezi zápisem a spisovnou výslovností slov, textu.
- b) Zapisujeme segmentální podobu reálného jazykového projevu, který nás zajímá z hlediska jazyka, textu, mluvčího (například záznam dialektologického textu, záznam výslovnosti cizinců, řeči dítěte).

Podle vztahu k běžně užívanému písmu dělíme transkripční soustavy na **alfabetické** (používají jako základ běžné abecedy, obvykle latinky) a **nealfabetické** (užívají značek, které nevycházejí z běžné abecedy- Bell, Sweet, Jespersen). Nealfabetické jsou méně přehledné a činí technické potíže při tisku nebo strojopisu, na druhé straně nevyvolávají nežádoucí asociaci s pravopisem.

V alfabetických soustavách je přesně vymezen vztah mezi grafémem a hláskou. Tímto způsobem vznikla mezinárodní fonetická transkripce (1886), označovaná zkratkou API (z Association Phonétique internationale), jejímž smyslem bylo umožnit transkripci v každém jazyce a zjednodušit tak vzájemné srovnávání jazyků. Běžně se používá k přepisu výslovnosti v němčině, angličtině, francouzštině. Pokud není cílem přepisu vzájemné srovnávání jazyků, užívá se v rámci jednotlivých jazyků obvykle zjednodušených verzí API, případně grafémů užívaných v běžném pravopise.

Fonetická transkripce češtiny

Česká fonetická soustava vychází z ustáleného souboru českých grafémů. Pro některé hlásky užíváme speciální znaky a doplňující znaménka.

Fonetické značky, které nemají oporu v českém grafickém systému:

ʒ znělá varianta *c*

ʒ̣ znělá varianta *č*

ɾ slabikotvorné *r*

l̩ slabikotvorné *l*

ɱ slabikotvorné *m*

ṛ̌ neznělé *ř*

x neznělé *ch*

ɣ znělé *ch* na konci slova před znělou souhláskou následujícího slova

ŋ zadopatrové *n* před *k* nebo *g*

μ retozubné *m* před *v* nebo *f*

ou dvojhlaska *ou*

? ráz

Příklady fonetického přepisu

dítě [d'i:t'e]

děti [d'e't'i]

vůz [vu:s]

Anna [ana]

měsíc [m'nesi:c]

kniha [k'niha]

nikdy [n'igdi]

fialka [f'ijalka]

vztyk [fstik]

zpěv [spjef]

vítězství [vi:t'estvi:]

lecko [lezgdo] znělá varianta *c*

léčba [le:žba] znělá varianta *č*

krk [kɾk] slabikotvorné *r*

vedl [vedl] slabikotvorné *l*

sedm [sedm] slabikotvorné *m*

svět [svjet]

zář [za:ř] neznělé tři [tř'i] nebo tři neznělé ř

dřevo [dřevo] znělé ř

Řekyně [řekiņe] znělé ř

všichni [fšixņi] neznělé *ch*

chytrý [xitri:] neznělé *ch*

kdybych dal [gdibiy dal] znělé *ch* na konci slova před znělou souhláskou následujícího slova

Hanka [haŋka] zadopatrové *n* před *k*

tango [taŋgo] zadopatrové *n* před *g*

tramvaj [traɯvaj] retozubné *m* před *v*

nymfa [niɯfa] retozubné *m* před *f*

v Ústí: [f ʔu:ʔi:] ráz

modrooký [modroʔoki:] ráz

Ukázky přepisu textu:

hrudka [hru:ka] *pěnkavčí hnízdo* [pjenka:ʃi: hñi:zdo]

Těžko jste se mohli ve Věřině chování vyznat, vždyť ani nikdo z jejích blízkých nepoznal, že se v poslední době trápí kvůli problémům v práci.

[ʔeško jste se mohli ve vjeři:ne xova:ñi: viznat → vždít' aňi ñigdo z jeji:x bli:ski:x nerospoznal
→ že se f poslední: dobj: tra:pi: kvu:li proble:mu:m f pra:ci↓]

Důležité zásady pro českou fonetickou transkripci textu:

1. Text (jednotlivá slova) přepisujeme do hranatých závorek [...]

2. Nikdy nezapisujeme velká písmena ani interpunkční znaménka.

předložku nepíšeme dohromady se jménem, s nímž tvoří takt

3. Dlouhé samohlásky přepisujeme písmenem pro samohlásku dlouhou *á*, *é*, případně písmeno pro samohlásku s dvojtečnou: *a:*, *e:*

3. Hlavní slovní přízvuk označujeme apostrofem před přízvučnou slabikou: bylo to před lety
['bilo to už 'před leti].

4. Nikdy nepíšeme písmeno *ě* (vyskytuje se v pravopise vyslovovaných skupin **vje**, **bje**, **pje**, **mňe**, **d'ě**, **ňe**, **ťe**)

5. Zapisujeme vždy jen **i, í** (y-ý a i-í rozlišujeme jen v pravopise)
6. Pro **velární n** a **reozubné m** používáme zvláštní značky (pro zadopatrové n ve slově banka **ŋ**, pro reozubné m ve slově nimfa, tramvaj **m̥** (viz přehled transkripčních znaků).
7. V transkripci užíváme pro obě psaná **ú/ů** jedné značky: **ú** (ve školní praxi) nebo **u:**
8. Předěly mezi promluvovými úseky označujeme →.
9. Konec výpovědi označujeme↓, pokud je koncová kadence klesavá, nebo ↑ - pokud je stoupavá (Pojedeš s námi na hory? [ˈpojeɔeʃ ˈs na:mi ˈna hori]↑).

Fonologická transkripce: Přepis se děje na úrovni teoretické systémové jednotky fonému, to znamená, že zachycuje pouze rozdíly, které mají distinktivní funkci. Tento typ transkripce se označuje šikmými závorkami /.../. (Volín, 2010)

Morfologická transkripce. Označuje se trojúhelníkovými závorkami, do kterých se zapisují jednotlivé morfy, např.. <nos> pro nosí.

Transliterace Je to proces odlišný od transkripce a neměli bychom si je navzájem mýlit. Jedná se o přepis z jedné grafické soustavy do jiné (např. z azbuky do latinky) při kterém zvuková stránka jazyka není podstatná. Transliterace se provádí jazykově specificky.

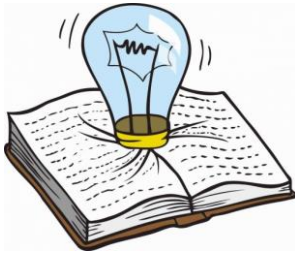
Úkoly:

1. Vysvětlete rozdíl mezi transkripcí fonologickou a fonetickou.
2. K čemu a kdy se využívá fonetická transkripce?
3. Přepište fonetickou transkripcí následující výrazy a slovní spojení:

někdo, chrpa, výzkum, amfiteátr, dvířka, džungle, měkký chléb, z Ostravy, trhat angrešt, anglicky umí leckdo.

4. Transkribujte text:

Jedinečnou možnost užít si výkony pěvce Adama Plachetky bude mít každý, kdo se vydá za necelé dva týdny vydá na benefiční koncert pro předčasně narozené děti na pražský Žofín.

6 PRODUKCE A PERCEPCE ŘEČI

Produktce a percepce řeči jako součásti komunikačního procesu

Schopnost dorozumívat se artikulovanou (člankovanou) řečí je vlastní pouze člověku. Existence řeči je předpokladem vzniku II. signální soustavy, v níž probíhá abstraktní myšlení.

Produktce i percepce řeči jako dvě neoddělitelné součásti komunikačního procesu jsou řízeny „centry“ uloženými ve vedoucí hemisféře mozku. „Centrum“ řečového výkonu je uloženo na okraji centra hybnosti (**Brocovo centrum**) v čelním laloku, „centrum“ dešifrování řeči na okraji sluchového centra (**Wernickeovo centrum**) v laloku spánkovém. Vedle těchto „center“ se na vnímání řeči podílí „centrum“ zrakové (optické). Písaná řeč je řízena „centrem“ grafickým. Při produkci a percepce řeči se uplatňují nejen centra v mozku, ale i další, která jsou uložena v prodloužené míše, mozečku a mezimozku. Ta řídí například činnost hlasivek, realizaci a vnímání melodie a dalších prozodických kvalit řeči. Procesy produkce a percepce řeči jsou výsledkem složité součinnosti jednotlivých oblastí nervové soustavy.

Při **produkci (tvoření) řeči** se myšlenka psychicky formulovaná a jazykově kódovaná do slov a vět přenáší do motorického centra, odkud se vysílají popudy vycházející ze vzpomínkových obrazů slov a vět, které člověk v minulosti již použil, a vedou k mluvidlům (**efektoru**). Mluvidla se za současné kontroly pohybové kontroly pohybového smyslu a sluchového centra řeči uvedou do koordinované činnosti. Motorické stereotypy zde hrají rovněž významnou roli při správné výslovnosti. Za správné vyslovování a sestavování gramaticky správných vět zodpovídá tzv. **Brocovo centrum**

Percepce (vnímání) zvuků se uskutečňuje přenesením jakéhokoli podnětu do sluchového centra. K rozeznání slovních a větných celků dochází ve Wernickeově

centru. Na základě shody slyšených fónických stereotypů se známými už fonicko-auditivními obrazy slovních i větých stereotypů již dříve slyšených.

Produkce řeči

Produkcí řeči rozumíme soustavu dílčích procesů podílejících se na přípravě a vytváření výpovědi, směřující od záměru mluvčího k vyslovení výpovědi. Představuje jistý druh mentální aktivity produktora zaměřené na referovaný subsystém objektivní reality tím, že mu přiřazuje určité obsahy kognitivního, nociónálního charakteru, jímž disponuje jeho vědomí bezprostředně před započítím záměru řečově komunikovat. Tyto zvolené obsahové prostředky produktor (mluvčí) formuje prostředky výrazovými, vysílanými lineárně v čase v podobě akustického signálu směrem k adresátovi.

K tomu, aby produktor dosáhl úspěchu v komunikaci, je nutná nejen znalost jazykového systému, nýbrž i rychlost vybavování slovní zásoby, spojování slov ve smysluplné celky, tedy selekce jazykových prostředků k účelu konkrétní promluvy, a především jejich adekvátní zhmotnění v řeči.

Jak je patrné z předchozího tvrzení, bereme v úvahu dva aspekty procesu řeči: jazykové plánování a způsob sdělení obsahů našeho vědomí řeči. Ve způsobu sdělování se promítá jednak rozhodnutí mluvčího, **co řekne**, a rozhodnutí, **jak to řekne**. V tomto smyslu se užívá termínů **propoziční obsah** a **mluvní akt**, jindy kognitivní základ a situačně podmíněný pragmatický záměr (Švehlová, 1996). Ve spontánní a nepřipravené řeči se tyto aspekty projevují výrazněji, neboť mluvčí je obvykle komunikační situací veden, někdy i nucen, k individuálnímu řečovému výkonu, jehož kvalita závisí na mnoha proměnných.

Produkcí řeči je třeba chápat jako proces vytváření a realizace plánu. Postupně rozvíjející se plán probíhá od obecnějších a schematictějších plánů větších úseků ke konkrétnějším plánům úseků menších (Müllerová, Kubička, 1978). Vytváření plánu jako „série postupně se vytvářejících vnitřních reprezentací dosud nepronosených částí jazykového projevu“ probíhá souběžně s hlasitou řečí zejména v tzv. pauzách váhání. Distinkce mezi plánováním a hlasitou řečí souvisí s rozlišením tzv. vnitřní a vnější řeči. (Vygotskij, 1970). Vnitřní řeč není určena ke

sdělení. Je to forma myšlenkové činnosti, která svou strukturou připouští zkratkovité spojení, je stručnější, často až telegrafická. Její existence se však může projevit ve vnější řeči a uvědomíme si ji zejména v případech, kdy je myšlenka ve vnitřní řeči neujasněná, zvláště v řeči bez předchozí přípravy.

V průběhu improvizované (nepřipravené) řeči je plán postupně konkretizován, doplňován a pozměňován, některé jeho části jsou realizovány úplně, jiné pouze částečně.

Fenomén nepřipravenosti se projevuje deformací některých slov, nedokončením vět, přeroknutím, apod. Při řeči zvláště rychlé se těchto chyb dopouštějí mluvící lidé častěji. Během plánování textu a jeho zvukové realizace se mluvčí více soustřeďuje na obsah sdělení a forma zůstává mimo pozornost. Některé výpovědi (nebo jejich části) zůstávají v důsledku váhání nedokončené, řeč je přerušována nadbytečnými pauzami obsazenými různými zvuky a vzdechy, neurotickým odkašláváním, hlubokými nádechy, smíchem. Váhání je většinou spojeno s hledáním nejvhodnějšího výrazu pro pojmenovávanou skutečnost: pokud takový výraz mluvčí najde v průběhu realizace plánu, vrací se a část výpovědi (slovní jednotku, slovní tvar, slovní spojení, část výpovědi) rektifikuje (opravuje).

Významným zdrojem pro hlubší poznání zákonitostí řečové produkce jsou výzkumy chyb v řeči, které se objevují především v řeči nepřipravené. Na základě typologie chyb například Garret (ESČ, 2001) usuzuje, že si mluvčí nejprve vytvoří rámcovou představu o segmentu řeči (míní jím výpověď), kterou postupně zpřesňuje. Podle Garretova názoru má mluvčí v prvotní fázi představu o významu, v další o syntaktické struktuře a selekci jazykových prostředků, poté se soustřeďuje na výběr kořených morfémů konkrétních slov, slovotvorných a tvarotvorných formantů, teprve pak následuje fáze artikulační. Právě opravy a následné korekce nedostatků v řeči, k nimž lze řadit záměny slov, hlásek, přeroknutí, váhavé pauzy, paralingvální zvuky, vycpávkové výrazy, jsou jistým důkazem postupného monitorování průběhu řeči produktorem (a projevují se například změnou rychlosti artikulace). Opravy jsou typické především v běžně mluvených projevech soukromých, ale jsou časté v souvislých projevech žáků ve vyučování při zkoušení osvojených vědomostí a znalostí.

Jako součást plánování se uvádí i **motivace mluvčího**, která obvykle souvisí s potřebou produktora zapůsobit na posluchače, nebo něco v jeho vědomí změnit,

neboli **persvaze**, a rovněž zhodnocení aktuální situace, tedy odhad toho, co posluchač již ví a co od mluvčího očekává. Právě tento odhad často rozhoduje o explicitnosti výpovědi a jejím aktuálním členění a záměrném zvýraznění některých modulačních prostředků řeči (síly, výšky, a barvy hlasu, plynulosti a rychlosti řeči).

Percepce řeči

Stejně jako produkce je percepce velmi složitý proces, na němž se podílí nejen sluchové ústrojí, ale i další oblasti vyšší nervové činnosti. Při percepci abstrahujeme od zvuků nejazykových, na něž zpravidla reagujeme na reflexní úrovni, podobně odhlížíme od irelevantních vlastností obsažených v řeči a uvědomujeme si jen ty složky zvuku, které jsou schopny rozlišovat význam.

Kvalita percepce je závislá na řadě činitelů, k nimž mimo jiné řadíme připravenost recipienta k vnímání konkrétního textu, schopnost a míru koncentrace pozornosti a spolupráce s produktorem. Nelze pominout stejně jako u produkce **motivaci recipienta k percepci**.

Cílem mentální aktivity posluchače je rekonstruovat psychický obraz skutečnosti, o níž produktor mluví. Percepce textu je pouze výběrová, recipient v textu vyhledává údaje, které jsou z jeho pohledu významné. Záleží nejen na vůli porozumět, ale i na náladě, zdravotním stavu apod.

Percepci textu podle I. Nebeské (1992) je třeba chápat jako komplexní proces, jehož základem je porovnávání percipovaného textu s obsahy předpokladových struktur recipienta. Autorka uvádí, že pro porozumění textu je důležité zejména členění věty na obsahové jednotky, jež poskytují recipientovi možnost porozumět. Za podstatné považuje rovněž interference, které umožňují, aby psychický obraz vytvořený na základě slyšeného textu (mluveného, čteného) byl obsahově bohatší, než je ve skutečnosti jeho doslovné znění. Důležitá je také identifikace slov, která spočívá ve schopnosti recipienta rozpoznat gramatickou a fonetickou (nebo grafickou) informaci a schopnost recipienta (posluchače) zařadit slova na základě situačního a verbálního kontextu do odpovídajícího kontextu mentálního.

Předpokládáme, že v mysli každého jedince je uložena slovní zásoba příslušného jazyka, jeho gramatika, znalosti o spojitelnosti slov, fonetické a fonologické údaje, k nimž patří i způsobilost rozlišovat hlásky a rozpoznat funkci intonačních prostředků. Ve všech modelech percepcce řeči, z nichž některé předpokládají, že procedury filtrování se doplňují s aktivním vyrovnáváním se vzorci uloženými v paměti, se vychází z domněnky, že člověk abstrahuje z akustického signálu od alofonu po větu. Při percepci reaguje na zvukové sledy percipovaných komunikátů na základě vlastní znalosti jazyka, kterou získal v průběhu jeho osvojování.

Podmínkou kvality percepcce je i kvalita výslovnosti, která bývá v důsledku zrychlení tempa artikulace deformována. K pochopení sdělovaného obsahu řeči je nutný dostatek pauz, které umožňuje příjemci nejen pochopit, co slyšel, ale i zapamatovat si, co bylo sděleno a soustředit se na to, co bude sdělováno následně.

Úspěšnost komunikace závisí na kvalitě produkce i percepcce. V procesu jazykového vývoje mají proto důležitou roli **mluvní vzory** (Hůrková), jejichž prostřednictvím si jedinec od útlého věku osvojuje správnou techniku řeči. Podle K. Šebesty (1999) je třeba zvládnout i určitou **techniku naslouchání**, která představuje osvojení praktických návyků a poznávání různých situačních faktorů, které mohou více či méně výrazně ovlivnit interpretaci mluveného projevu. Technika naslouchání má přispět i k tomu, aby jedinec uvědoměle a správně interpretoval **parajazykové** složky mluveného komunikování a neverbální komunikace. Pro splnění tohoto úkolu je nutné, aby mluvní vzor, (např. rodič, učitel) přesně artikuloval a vhodným způsobem moduloval svou řeč. Sebevětší posluchačova snaha porozumět slyšenému slovu a reagovat na něj adekvátním způsobem selže, pokud výkon mluvčího bude v některých podstatných vlastnostech nedokonalý (Šebesta, 1994). Z. Palková považuje za podstatnou podmínku porozumění dodržování standardu: „Dodržování relativně pevného standardu usnadňuje percepci mluveného projevu, protože se zvyšuje jeho prediktabilita (z hlediska zvuku řeči i stavby textu). V češtině v tomto směru velmi záleží na dodržování standardu výslovnosti a morfologické stavby. (Palková, 1995, s. 77)

Ústrojí podílející se na tvorbě (produkcí) řeči

Mluvidla v širším slova smyslu

Jako mluvidla v širším slova smyslu označujeme všechna ústrojí, která se účastní vytváření fyzikálních podmínek pro jejich realizaci (bez ohledu na jejich prvotní biologickou funkci). Řeč se obvykle tvoří využitím výdechového proudu, jen vzácně se v některých jazycích využívá rovněž zvuků vytvářených při vdechu (mlaskavky v afrických jazycích, slůvka přitakání a záporu v některých germánských a románských jazycích, částečně ve finštině).

Orgány účastnící se produkce řeči

Spoluúčast na tvoření řeči mají tyto skupiny ústrojí:

1. Ústrojí dechové
2. Ústrojí hlasové
3. Ústrojí artikulační (mluvidla v užším slova smyslu).

Ústrojí dechové (respirační):

Základním materiálem řeči je vzduchový proud výdechu. Zvuk řeči vzniká tak, že se pohybem různých částí mluvidel vytvářejí v cestě výdechového proudu různé překážky a průběžně se proměňují podmínky, jimiž výdechový proud prochází.

Dýchací cestu tvoří dutina nosní (případně současně dutina ústní), hltan, hrtan, průdušnice a dvě průdušky, vedoucí vzduch plic.

Základem dýchacího ústrojí jsou plíce tvořené dvěma vaky, jež jsou uloženy v dutině hrudní. Do plic je vzduch přiváděn **průdušnicí** (tracheou), která se v plicích větví na **dvě průdušky** (bronchi) a dále na **průdušinky**, které mají zakončení v **plících sklípcích** (alveoli).

Hrudní koš, v němž jsou plíce uloženy, je tvořen hrudní páteří a 12 páry žeber. Horní žebra se přilínají vpředu chrupavkami k hrudní kosti, další páry žeber k žebrům nejbližší vyšším, poslední dva páry jsou volné. Žebra je možno zdvíhat a snižovat, a tím rozšiřovat nebo zmenšovat objem hrudní dutiny. Pohyb žeber zajišťuje soustava **mezižeberních svalů**.

Bránice je sval, jenž odděluje dutiny břišní od dutiny hrudní. V klidu je vyklenuta vzhůru. Činností svalstva se snižuje a tím se rozšiřuje dutina hrudní.

Typy dýchání:

Dýchání hrudní: způsob dýchání, kdy užíváme pohyby hrudního koše (je ovládán vůlí)

Dýchání brániční: způsob dýchání, kdy využíváme pohyby bránice (je spontánní)

Dýchání smíšené: je pro kvalitní mluvní (a rovněž pěvecký) výkon optimální.

Poměr vdechu a výdechu při řeči:

Při klidovém dýchání se vyměňuje přibližně 0,5 l vzduchu. Maximálním vdechem je možno nasát ještě tzv. doplňkový vzduch v objemu kolem 2 litrů. Poměr vdechu a výdechu při dýchání je asi 2:3. Při řeči se fáze vdechu zkracuje a fáze výdechu prodlužuje. Poměr vdechu a výdechu je pak 1:7 až 1:13 (např. při zpěvu). Mluvní projev se realizuje při výdechu, který se podle zásoby vzduchu v plicích podle potřeby může prodlužovat. Objem nadechnutého vzduchu i rytmus dýchání při lze řídit částečně i vědomě. Správnému dýchání a zacházení s dechem při řeči, které jsou předpokladem kvalitního mluvního výkonu, se lze naučit soustavným cvičení.

Vitální kapacita plic, tj. celá zásoba vzduchu, který můžeme vdechnout z maximálního výdechu po maximální vdech, je asi 4 litry. V plicích však ještě zůstává asi 1 litr tzv. **reziduálního** vzduchu.

Vitální kapacita plic je vyšší u jedinců, kteří jsou trénovaní (sportovci, zpěváci, profesionální mluvčí). Někdy přesahuje i 5 litrů vzduchu.

Ústrojí hlasové (fonační)

V hlasovém ústrojí se vytváří lidský hlas. Nehlasný výdechový proud se v něm přetváří na výdechový proud fonační.

Ústrojí hlasové je uloženo v **hrtanu**, jeho základní součástí jsou **hlasivky**.

Hrtan (larynx) je vytvářen chrupavčitou schránkou, která je tvořena **chrupavkou prstencovou** (má tvar pečetního prstenu) dosedající na horní konec průdušnice, a

chrupavkou štítnou (2 plošky podobné motýlím křídům), jejichž spojení lze nahmatat na přední straně hrtanu jako „ohryzek“ obr.6

V úhlu chrupavky štítné se na vnitřní straně připíná **příklůpek hrtanový** (epiglottis), který při polykání zabraňuje vniknutí potravy do dýchacího ústrojí. Při dýchání se epiglottis zvedá a uvolňuje cestu vdechovanému a vydechovanému vzduchu. Na horní stranu zesílené zadní části chrupavky prstencové přisedají dvě párové **chrupavky hlasivkové**, které vytvářejí kloub umožňující různorodé pohyby chrupavek hlasivkových (natáčení, přibližování, oddalování).

Hlasivky jsou to dva pružné vazy pokryté sliznicí, které se nacházejí mezi vnitřní stěnou předního úhlu chrupavky štítné a chrupavkami hlasivkovými. Hlasivky se mohou sblížovat a oddalovat, napínat a povolovat prostřednictvím soustav svalů.

Průchod mezi oběma hlasivkami se nazývá: **hlasová štěrbiná- glottis**.

Při dýchání jsou hlasivky povoleny a oddáleny, vzduch prochází hlasovou štěrbinou (ve tvaru trojúhelníka) volně, podobně jako u šepotu (kdy je však štěrbiná užší).

Sblížením se hlasivky napnou, v prostoru pod nimi vzniká přetlak. Tlakem vydechovaného vzduchu je překonán odpor pružných hlasivek, které se ve své střední části oddálí. Štěrbínou uniká menší množství vzduchu, které způsobuje zmenšení tlaku nad hlasivkami, jež se svou pružností vracejí do výchozí polohy. Celý děj se opakuje v různé frekvenci, která je závislá na délce a napětí hlasivek. U mužů, kteří mají obvykle delší hlasivky je realizováno 80 – 300 kmitů za sekundu, u žen s kratšími a napjatějšími hlasivkami je počet kmitů dvakrát vyšší, tj. asi 160-600 za sekundu.

Pravidelné zhušťování a zředování vzduchu se šíří prostorem jako zvukové vlny a lidské ucho je vnímá jako tóny odpovídající výšky. Zvláštním způsobem tvoření řeči, při kterém se nepoužívá hlasu, je **šepot**. V šeptané řeči chybí složka základního tónu, jazyková forma je proto neúplná. Při proto šepotu nerozpoznáváme některé hlásky, postrádáme rozdíly v melodickém ztvárnění vět a jejich částí. Silný šepot, kdy je hlas silný a hlasivky značně napjaté, má za následek škodlivé překrvování sliznic v hrtanu, které může zapříčinit poškození hlasového ústrojí.

Vlastnosti hlasu

Vlastnosti hlasu (síla, výška a barva) jsou dány anatomií a fyziologií hlasového ústrojí.

Výška hlasu: je závislá na rychlosti kmitání hlasivek. Určující je délka a napětí hlasivek: čím kratší a napjatější hlasivky jsou, tím vyšší je hlas. Výška hlasu patří k individuálním vlastnostem člověka. U téhož člověka se v řeči může měnit podle konkrétního záměru mluvčího (funkčním způsobem). Při téže délce a témže napětí se může zesílením hlasu dosáhnout prohloubení hlubších tónů, u vyšších tónů jejich zvýšení. Rozsah hlasu u žen je asi g-d1, u mužů G-d, u školených zpěváků je značně vyšší. Obměna výšky hlasu je dána změnami postavení hlasivkových chrupavek, proměnou napětí hlasivek a intenzitou tlaku výdechového proudu i práce svalů hrtanu. Schopnost modulace výšky hlasu je částečně vrozená, je však možné ji cvičit pravidelným tréninkem (ten je důležitý pro profesionální mluvčí: zpěváky, moderátory, hlasatele i učitele). Hlasový rozsah je proměnlivá charakteristika, která závisí na věku člověka.

Nejmenší rozsah hlasu na úrovni 1 tónu má novorozenec, v 6 letech má dětský hlas rozsah 6 půltónů, před mutací dosahuje v průměru jedné a půl oktávy (Palková, 1994, s.58).

V době mutace, kdy dochází k poslední výrazné růstové změně hrtanu, se hlasivky nápadně prodlužují. U chlapců se snižuje horní a dolní hranice hlasového rozsahu. U děvčat se dolní hranice poněkud snižuje, horní hranice se zvyšuje. Individuální rozdíly hlasového rozsahu jsou značné, průměrně se u dospělého člověka pohybuje kolem 2 oktáv. Někteří operní pěvci a zpěváci mají však rozsah až 5 oktáv.

Ve stáří se rozsah hlasu poněkud zmenšuje, mužské hlasy se mírně zvyšují, ženské se mírně prohlubují.

Síla hlasu závisí přímo úměrně na velikosti amplitudy kmitajících hlasivek a je dána tlakem výdechového proudu. Při řeči se síla hlasu proměňuje podle potřeb mluvčího v konkrétní mluvní situaci. Hlasitost konverzace se pohybuje v rozmezí asi 40-60 fonů /decibelů (jednotek hlasitosti), silný křik dosahuje až 80 fonů, šepot má hlasitost asi 20 fonů. Hlas vycházející z hlasivek je značně složitý: obsahuje celou řadu silných svrchních tónů. Síla hlasu je určena především frekvencí, ale podílí se na ní i výška hlasu (viz kapitola Zvuk a jeho vlastnosti).

Barva hlasu

Podobu lidského hlasu získává až průchodem nadhrtanovými dutinami, kde je hlas upravován.

Barva hlasu je individuální hlasovou charakteristikou, která je určena počtem, výškou a silou svrchních harmonických tónů, které zesilují základní tón při svém průchodu **nadhrtanovými dutinami (hrdelní, ústní a nosní)**. Barva hlasu je dána konkrétní anatomií dechové cesty a kostry obličejové části hlavy. Změnami barvy hlasu mluvčí projevuje své city, svou expresi. Cvičením modifikací nadhrtanových dutin lze rovněž dosáhnout téměř dokonalého napodobení řeči druhých lidí (známí imitátoři jsou schopni napodobit řeč mluvenou i zpívanou).

Hlasový začátek

Způsob, jakým se začíná znění hlasu, nazýváme **hlasovým začátkem**.

a) Měkký hlasový začátek

Při měkkém hlasovém začátku (ve francouzštině) se sevřené hlasivky rozkmitávají výdechovým proudem pozvolna, síla hlasu se zvyšuje postupně. Měkký hlasový začátek je běžný při zpěvu.

Modifikací měkkého začátku je začátek **dyšný**, při němž se sevřené hlasivky před zazněním hlasu k sobě zvolna přiblíží a na počátku ponechávají v oblasti hlasivkových chrupavek trojúhelníkovou šterbinu jako při českém **h** (v chodském nářečí)

b) **Tvrký hlasový začátek** představuje prudké rozražení sevřených hlasivek výdechovým proudem, kdy hlas zazní okamžitě v plné intenzitě.

V češtině se s tvrdým začátkem setkáváme v plynulé řeči před vokály. Označujeme jej jako **ráz**, jehož výskyt je většinou fakultativní mezi vokály, je žádoucí ve spojeních *k? otci, s ?Erikem*.

Tvrký hlasový začátek se považuje za nehygienický v případech, kdy je hlas nasazován křečovitě.

Péče o hlas

Lidský hlas je projevem vnitřního života člověka. Bývá součástí hlasitého smíchu, pláče, kašle, škytání, sténání, údivu, úleku. Hlasem jako součástí řeči sloužící k dorozumívání a sdělování informací lze vyjádřit umělecký záměr (zpěvem, hereckým projevem). K tomu, aby hlas správně a krásně zněl, je třeba vyvážená a přesně koordinovaná souhra ústrojí dechového, hlasového a artikulačního.

Hlasová kultura je označení určité kvality hlasového projevu, způsob používání hlasu ve smyslu jeho společenské zvukové formy, která se projevuje v dynamice, rezonanci, barvě a artikulaci zvuku a odpovídá fonetické normě národního jazyka.

Pro tvorbu hlasu je důležité správné dýchání (plynulý a přiměřený vdech a výdech). Při řeči dýcháme ústy, nosem, někdy oběma způsoby. Při fonaci je nejvhodnější tzv. měkký hlasový začátek, který je k hlasivkám šetrný.

Poruchy hlasu

Převážná většina poruch hlasu je organického původu. Nejčastější příčinou je nějaká chorobná změna v hlasotvorném ústrojí, která se projevuje chrapotem. K závažným potížím hrtanu, kde jsou uloženy hlasivky, patří překrvení, zahlenění, osychání a jiné slizniční změny, nádory, obrny, úrazy hrtanu, nedomykavost hlasivek, hlasivkové uzlíky. Příčinou některých poruch může být virové nebo bakteriální onemocnění, někdy i hormonální poruchy.

Zásady hlasové hygieny:

- a) nepřemáhat hlas takovou silou, která způsobuje velké dráždění a poškození hlasového ústrojí.
- b) vyloučit kouření a nadměrné pití alkoholických nápojů
- c) vyhýbat se prašnému a hlučnému prostředí
- d) dodržovat správnou životosprávu
- e) při únavě se vyvarovat mluvního výkonu
- f) šetřit hlas při angíně, chřipce a zánětech cest dýchacích
- g) zajistit dostatečný přísun vitamínů
- h) před mluvním projevem omezit konzumaci ostrých jídel a oříšků které dráždí hlasivky.
- i) zajistit dostatečný přísun tekutin (před mluvním výkonem)

- j) nemluvit v přehřáté nebo příliš chladné místnosti
- k) vyvarovat se mluvení při náhlých teplotních změnách
- l) dodržovat zásady psychické hygieny- hlas bývá negativně ovlivněn emočním nebo psychosociálním strachem- mluvčí má pocit sucha v ústech, sevření hlasivek

Ústrojí artikulační v užším slova smyslu

Orgány, které se podílejí na tvoření řeči v prostotách nad hrtanem (soustava dutin a orgány v nich uložené nebo dutiny obklopující), jsou nazývány **orgány artikulačními**. **Nadhrtanové dutiny** jsou tři: dutina **hrdelní, ústní a nosní**.

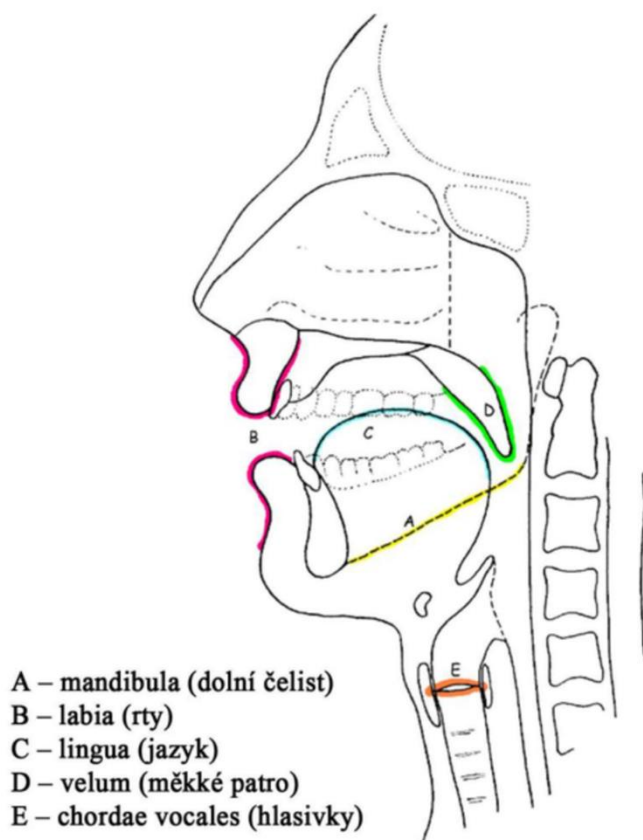
Dutina ústní a hrdelní jsou uspořádány za sebou, výdechový proud se jimi dostává ke společnému výstupu - retnímu otvoru. Jejich velikost a tvar se mění podle pohybu jazyka. V komplexu dutiny ústní a hrdelní vzniká **rezonanční prostor**, který má podstatnou úlohu při artikulaci samohlásek. Pro artikulaci souhlásek se v jazycích využívá zejména dutiny ústní. Ta poskytuje výdechovému proudu dostatek možností pro modifikaci výdechového proudu zejména vytvářením překážek různého druhu.

Základem dutiny ústní jsou obě čelisti a přední část paterní klenby. Spodní čelist (mandibula) je pohyblivá. Pohyblivé jsou rovněž rty, zadní část paterní klenby a jazyk.

Dutina nosní nemění svůj tvar ani velikost. Má kostěné stěny vystlané sliznicí. Její spodinu tvoří tvrdé patro. V případě, že je vytvořen patrohltanový závěr, kdy se hmota pohyblivého měkkého patra zvedne a opře o zadní stěnu hltanu, může vzduch procházet jen přes dutinu ústní.

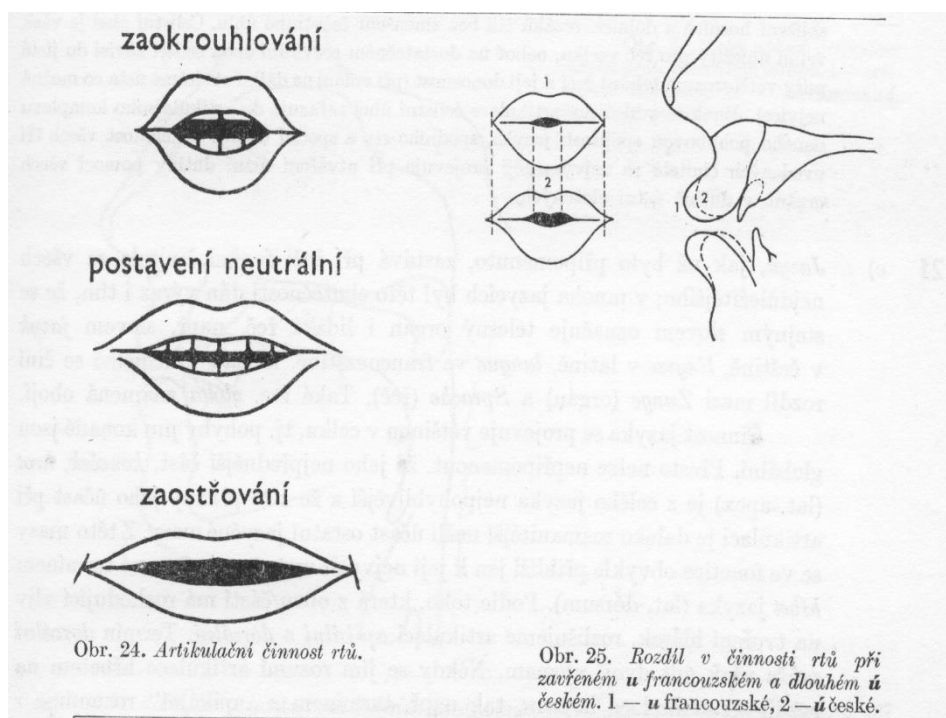
Artikulační orgány pohyblivé (aktivní) a pevné

Artikulační orgány lze dělit na aktivní (pohyblivé) a pasivní (nepohyblivé). Části neproměnlivé (neboli pevné) mají při tvoření hlásek značný význam, neboť si vynucují různé pohyby pohyblivých částí.

Aktivní mluvní orgány

RTY (labia) rozlišujeme na horní a dolní. Tvar retní štěrbiny ovlivňuje kvalitu zvuku vytvořeného v nadhrtanových dutinách **i-u, e-o**. **Rty** vykonávají různé pohyby, mění velikost a tvar retního otvoru, případně jej zcela uzavírají. Protahují se do stran: u **e**, zaostřují se u **i**, zaokrouhlují se při **o-ó, u-ú**, případně vyšpulují při **u-ú, š, č**.

Pomocí rtů se tvoří samostatné šumové konsonanty: **labiály**. Hlásky tvoření oběma rty jsou **bilabiály**: **b,p,m**. Hlásky tvořené artikulací spodního rtu a horních řezáků jsou retozubné (**f,v**).

ZUBY (dentes) jsou pasivním protějškem při artikulaci rtů a hrotu jazyka. Největší význam mají řezáky. Hlásky tvořené pomocí jazyka a zubů se nazývají **zubné** (dentální).

DÁSŇOVÝ VÝSTUPEK (alveolární výstupek., alveoly)

Je součástí horní čelisti. Jeho charakteristikou je výrazné zvrásnění sliznice v těsné blízkosti kořenů zubů. Je pasivním protějškem při artikulaci přední části jazyka. Na alveolách se tvoří velký počet souhlásek, proto pro potřeby fonetického popisu rozlišujeme alveoly přední a zadní (prealveoly **s,t**, postalveoly, **š,č**).

TVRDÉ PATRO (palatum durum, přední patro)

Navazuje na dásňový výstupek. Je tvořeno dvěma tenkými kostěnými destičkami, které vytváří strop dutiny ústní. U jednotlivců se tvar paterní klenby liší. Různá

klenutí patra (gotické, ploché, úzké, široké) významně ovlivňují objem dutiny ústní a kladou různé nároky na artikulaci pohyblivých částí mluvidel, především jazyka.

Podle označení palatum se hlásky zde tvořené nazývají palatály (**t',d',ň, j**).

MĚKKÉ PATRO (,zadní patro, velum)

Je pohyblivou částí mluvidel tvořená svalovou hmotou. Pokračuje za tvrdým patrem. Tvoření řeči se účastní aktivní činností (měkké patro tvoří patrohltanový závěr) při artikulaci všech ústních hlásek. V klidové poloze a při artikulaci některých hlásek, kdy výdechový proud prochází nosní dutinou, vznikají hlásky s nosním zabarvením (nazály) **m,n, ň**,

Při artikulaci zadní části hřbetu jazyka proti měkkému patru vznikají tzv. velární souhlásky **k,g, ch**.

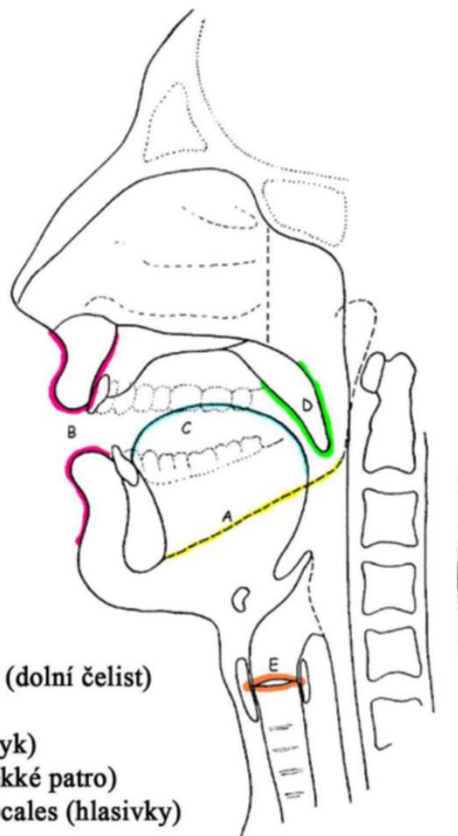
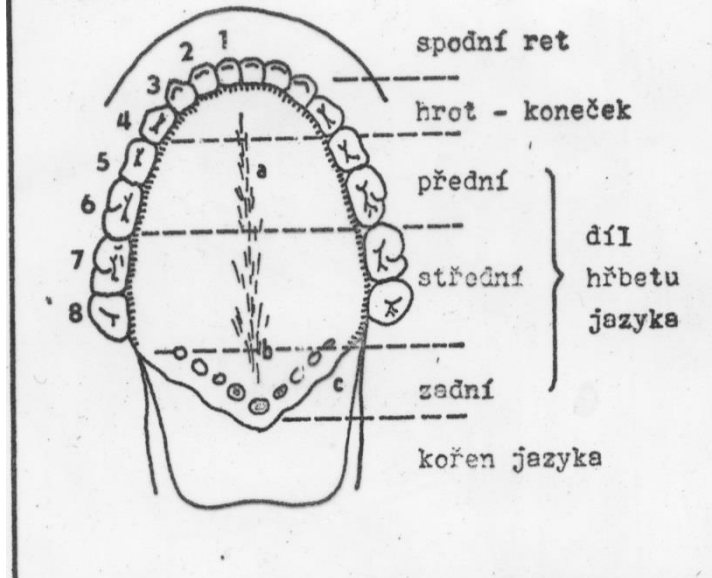
ČÍPEK (uvula)

Tento měkký výběžek zbytnělé sliznice zakončuje měkké patro. Při tvoření řeči se zapojuje zřídka, například jeho rozkmitáním vzniká jedna z variant zadního **r**, které je u českých mluvčích hodnoceno jako logopedický nedostatek.

JAZYK (lingua)

Jazyk je nejaktivnějším artikulačním orgánem. Je tvořen svalovou hmotou. Část svalstva jazyk přilíná ke spodní čelisti, jazykové kosti a spodině lební a ovládá jeho pohyby vcelku. Další svaly umožňují měnit jeho tvar. Pomocí jazyka tvoříme většinu hlásek. Artikulace se účastí buď celý tak, že se přesune jeho hmota v komplexu dutiny ústní a hrdelní, nebo se pohybují některé jeho části. Rozlišujeme 3 části jazyka: hrot (apex), hřbet (dorsum) a kořen (radix).

FONETICKÉ DĚLENÍ JAZYKA

Aktivní mluvní orgány

Orgány účastníci se percepcie řeči

Percepcie řeči je velmi složitý proces, který je předmětem různých fonetických diskusí. Dosud není přesně objasněn mechanismus neurofyziologických procesů při percepci. Problematika percepcie je součástí vědeckého bádání různých vědních oborů, např. kognitivní psychologie, anatomie a fyziologie (zrakového a sluchového ústrojí), biochemie (v oblasti mechanismů lidské paměti), neurologie, teorie informace i kybernetiky (elidující procesy řízení a rozhodování při percepci).

Na zpracování řeči se podílí jednak periferní analyzátor, jednak různé části mozku (respektive mozkové kůry). Největší podíl na úspěšné percepci řeči má tzv. Wernickeovo centrum, které je uloženo v dominantní hemisféře mozku (v levé u praváků, v pravé u leváků). Při postižení řídicího centra (tzv. senzorické afázie) je postižena schopnost porozumění řeči – člověk vnímá řeč jako sled zvuků bez významu.

Při procesu vnímání je zvukový signál řeči přijímán jako sluchový vjem a ten je zpracováván jako součást znakového systému jazyka, tzn. musí být pochopen. Nezbytnou roli při vnímání řeči hraje mozkový mechanismus paměti. Podle dosavadních výzkumů činnosti mozku je rovněž zřejmá závislost mezi percepcí a produkcí řeči. Znamená to tedy, že při vnímání řeči jsou aktivovány zároveň ty části mozkové kůry, které se účastní na tvorbě řeči. Při produkci řeči je naopak přirozené (a nutné, že využíváme vlastní sluchové kontroly. (Pokud komunikujeme v hlučném prostředí, ztrácíme v důsledku ztížení možnosti kontroly jistotu ve vlastní řečové produkci).

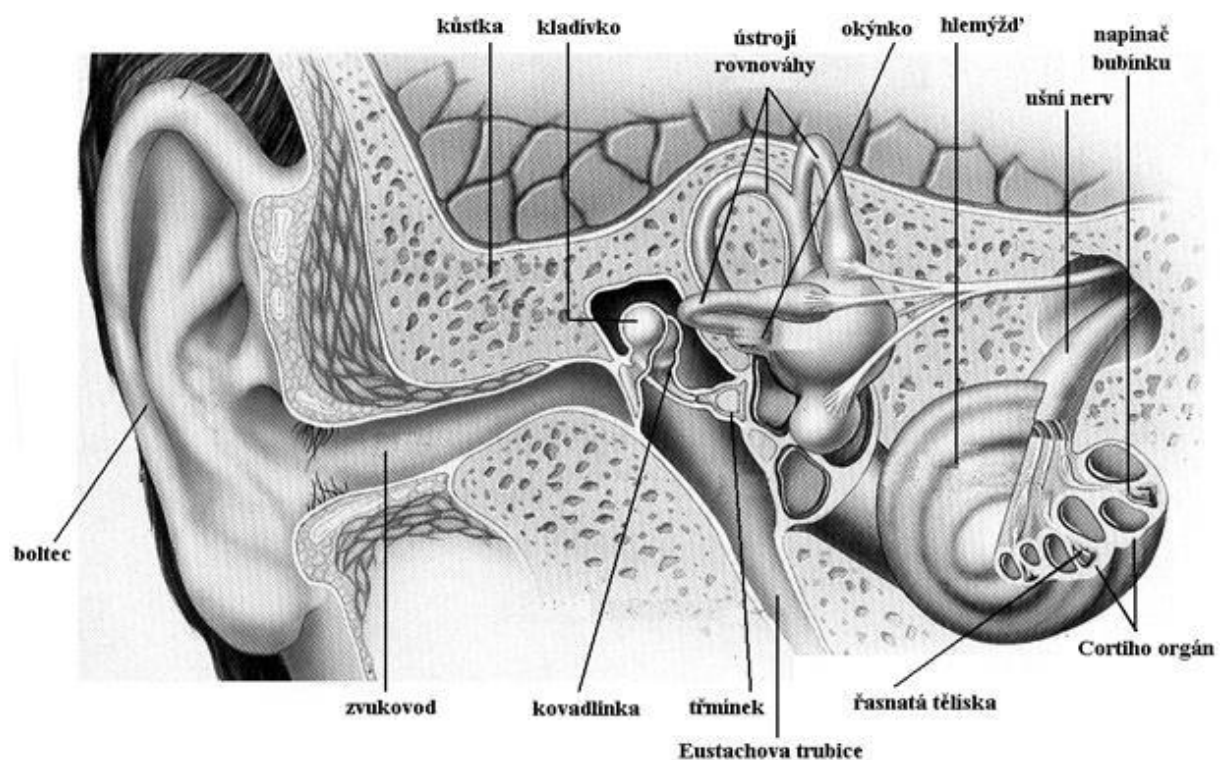
Problematika percepcie řeči je spojena s mírou obtížnosti role produktora a role recipienta v komunikaci. Úloha příjemce je poněkud složitější než role mluvčího, neboť posluchač musí rozeznat skutečný význam zvukového signálu, jeho úlohou je dekodovat signál, který může mít vzhledem k nepřesnosti výslovnosti produktora, šumu v komunikaci, mnohoznačnosti znakových jednotek, apod. způsobit potíže s dešifrováním, s porozuměním sdělovaného obsahu.

Pro porozumění obsahu řeči je nutné, aby produktor nejen správně a jasně vyslovoval, ale zároveň i využíval správným způsobem prozodických prostředků řeči (melodických, dynamických, časových).

Řeč vnímáme nejen sluchem (polohu, barvu a sílu hlasu), nýbrž i zrakem (pohyby mluvidel, očí, držení těla nebo jeho částí, napětí svalů, změny barvy kůže v obličejové části, apod.).

Sluchové ústrojí

Sluchové podněty (vlnění pružného prostředí- tóny, šумы), včetně řečových, vnímá člověk sluchovým ústrojím. Sluchovým orgánem je ucho, které se skládá ze tří anatomických částí: 1. **vnějšího ucha**, 2. **středního ucha**, 3. **vnitřního ucha** (v něm se nachází vlastní sluchové ústrojí, kde jsou vibrace převáděny na nervové impulsy).

Vnější ucho tvoří boltec, který usměrňuje zvukové vlny do vnějšího zvukovodu. Vlny putují k ušnímu bubínku a způsobují jeho vibraci.

Ve středním uchu se nacházejí 3 kůstky (kladívko, kovadlinka a třmínek), které přenášejí vibrace z vnějšího ucha do vnitřního ucha.

Vnitřní ucho je uloženo ve skalní kosti a tvoří je labyrint složený z předsíně, hlemýždě a tří polokruhovitých chodbiček. V tzv. kostním labyrintu je umístěn labyrint blanitý, jenž je obklopen perilymfou a uvnitř vyplněný endolymfou.

Vlastní ústrojí sluchové je umístěno v hlemýždi. V něm je lokalizován orgán sluchu, **Cortiho** ústrojí, jehož smyslové buňky převádějí podněty ze zvukových vláken na základní membráně do sluchového nervu, který je vede dál do mozku.

Lidský sluch je schopen vnímat zvuky ve frekvenci asi od 16-20 Hz do 20 kHz. Nejcitlivější je sluch v oblasti mezi 2-3 kHz, nejméně citlivý je pro vnímání zvuků s frekvencí 20 Hz a 20 kHz. Největší citlivost ke změnám intenzity se nachází uprostřed frekvenčního rozpětí sluchového pole, tj. kolem 250 Hz.

Souhrn všech frekvencí, které je člověk schopen slyšet se nazývá **sluchové pole**.

Horní hranicí sluchového pole je **práh slyšení**. Označuje nejslabší zvuk příslušné frekvence, který je posluchač schopen zaznamenat. Dolní hranici sluchového pole vyznačuje **práh bolesti**. Tato hranice může sluch trvale poškodit.

Pro vnímání řeči je důležitá schopnost lidského sluchu rozlišovat zvukové podněty různé intenzity (měřeny v decibelech, případně ve fónech), různé výšky (měřeny v počtech kmitů za sekundu - v Hz), různé barvy (timbru) a různého trvání (v milisekundách).

K tomu, abychom slyšeli zvukové podněty řeči a byli je schopni odlišovat od jiných zvukových podnětů, je třeba, aby se jejich frekvence nacházely ve **sluchovém poli**. Podnět přitom nesmí být příliš krátký a příliš silný.

Ve stáří nebo po onemocnění sluchového orgánu dochází ke změnám ve vnímání řeči. Nejvíce je postiženo rozlišování souhlásek, které jsou charakterizovány vysokými šumy.

Věda, která se zabývá výzkumem sluchu, se nazývá **audiologie**. Zaměřuje se zejména na otázky „směrového slyšení“ a možnostmi náhrady sluchu při jeho poruchách.

Zvuk a jeho základní vlastnosti

Zvuk je z fyzikálního hlediska mechanické vlnění hmotných částic, které se šíří v prostředí. Z fyziologického hlediska je zvuk každý akustický podnět vyvolávající sluchový vjem. Zdrojem zvuku je kmitající těleso (např. kmitající ladička, houslová struna, nebo sloupec kmitajícího vzduchu, jako je tomu nebo při vytváření hlasu). Kmitání můžeme rozdělit na pravidelné a

nepravidelné. Zvuky vznikající pravidelným kmitáním vnímáme jako čisté tóny (např. samohlásky) a hudební zvuky, nepravidelným kmitáním se tvoří složené zvuky (souhlásky).

Zvuk se šíří hmotným prostředím jako vlnění všemi směry. Kmit ze zdroje zvuku je předáván sousedním částicím prostředí, ať se jedná o vzduch, vodu nebo kov a toto nosné prostředí se také rozkmitá. **Rychlost šíření zvuku je** konstantní a závisí na struktuře nosiče. Ve vzduchu, kde se zvuk šíří nejčastěji, je jeho rychlost 340 m za sekundu, ve vodě 1480 m za sekundu, v oceli 5000 m za sekundu. Ve vakuu se zvukové vlny šířit nemohou.

Frekvence (kmitočet) tónu je dána počtem (period) za sekundu. Pokud jeden kmit trvá 1/100 sec., znamená to, že je to kmitání se 100 periodami za vteřinu. Jednotkou frekvence je Hertz (Hz). Pro existenci tónu např. 1000 Hz je nezbytné, aby došlo k rozkmitání pružných částic nosiče přesně 1000 kmitů za sekundu a to po celou dobu trvání tohoto tónu.

Frekvenční rozsah sluchu člověka je 16Hz až 20 000Hz. Zvuk frekvenčně pod hranicí 16 Hz se nazývá **infrazvuk** (má blízko k vibracím). Zvuk frekvencí nad horní hranicí je **ultrazvuk**. Komunikačně rozhodující část frekvenčního spektra bývá nazývána **řečová frekvence**. Je to ta frekvenční část sluchového pole, které odpovídá podstatná většina lidské řeči. Jedná se o oblast 500 – 2000 Hz.

Posluchač vnímá subjektivně frekvenci tónu jako jeho výšku. Tóny hluboké mají nízkou frekvenci, tóny vysoké pak frekvenci velkou. Určení výšky tónu je především otázkou vrozeného nadání a cviku. Osoby s tzv. hudebním sluchem obvykle posuzují vztah tónu k jinému a řadí jednotlivé tóny do oktávových stupnic. Oktáva představuje poměr kmitočtu 2:1. Je zajímavé, že tzv. hudební sluch je zcela odlišný od sluchu obecného. I hluché osoby byly schopny skládat hudební díla a jiné velmi dobře slyšící osoby nejsou schopny hudbu vnímat a reprodukovat.

Barva tónu je vlastnost, pomocí níž rozeznáváme zvuk houslí od klavíru, od flétny apod. . V běžném životě se jednoduchý harmonický sinusový zvuk vyskytuje jen velmi zřídka. Většina tónů, které dosáhnou našeho ucha, má složený charakter. Tyto zvuky, jako řeč nebo hudba, si můžeme představit jako složení mnoha jednoduchých sinusových (harmonických) složek, které se vyskytují se v tomtéž čase. Složka s nejnižším kmitočtem se nazývá harmonická. Ostatní složky, které jsou jejími násobky, jsou číslovány podle pořadí (2,3,4,...). Subjektivní akustický vjem složeného zvuku je dán vzájemnou kombinací všech jeho harmonických složek.

Intenzita síla zvuku: k rozkmitání nosného prostředí (nejčastěji vzduchu) při šíření zvuku je třeba určité energie. Tuto energii získává zvukové vlnění z kmitajícího zdroje zvuku. Energie zvukového vlnění, která prochází jednotkou plochy za sekundu se nazývá intenzita zvuku a je zaznamenávána ve watech na metr čtvereční. Aby bylo možné stanovit hodnoty intenzity pro libovolný tón, bylo nejprve nutné stanovit základní vztažnou jednotku. Stala se jí hodnota intenzity 1000 Hz, který zdravý posluchač právě zaslechne (prahová hodnota). Lidské ucho je schopno slyšet zvuky ve velkém rozsahu intenzity. Intenzitu zvuku vyjadřujeme v decibelech.

Příklady intenzity zvuku:

práh sluchu 0 db (decibelů)

šepot 20 db

tiše hrající rádio 40 db

konverzační řeč 60 db

hlasitá řeč 80 db

pneumatické kladivo 140 db

práh bolesti (intenzita, kdy začínáme zvuk vnímat jako bolest) 140 db

Výška zvuku je jednou ze subjektivních veličin sluchového vjemu. Podle ní můžeme daný zvuk zařadit do stupnice od tónů hlubokých k vysokým. Výška tónu je pojem fyziologický, který je paralelní k fyzikální frekvenci (kmitočtu) tónu nebo zvuku. Není však s frekvencí totožný, třebaže se s ní někdy zaměňuje. Výška tónu sice závisí převážně na frekvenci zvuku, ale do jisté míry i na intenzitě. Frekvence v jejím určení však převládá a proto výšku posuzujeme nejčastěji podle frekvence čistého tónu, s nímž mě zkoumaný zvuk stejnou výšku.

Rozsah výšky tónu je určen dolní a horní hranicí sluchu. Dolní hranice se udává obvykle 16 kmitočtů za sekundu, ale je těžké jí přesně určit, neboť sluchový orgán má při velmi hlubokých tónech tolik zkreslení, že nemůžeme do ucha zavést čistý tón nízké frekvence. Při frekvenci 10 Hz již rozpoznáváme jednotlivé nárazy, ale zvuk nevnímáme jako tón. Horní hranici lze určit přesně a většinou se pohybuje okolo 16000 Hz. U dětí je ještě vyšší, u starých lidí se věkem snižuje na 11 000 Hz. Jestliže hlubší tón zesílíme v intenzitě při zachování frekvence, připadá nám silnější zvuk nižší. Nejvýraznější je tento jev asi při frekvenci 100HZ, kdy se nám zdá, zesílíme-li zvuk ze 40 decibelů na 100 decibelů, jakoby se frekvence tónu snížila asi o 10%.

Jinak je tomu u tónů vysokých nad 4000 Hz. Při zvětšování intenzity u nich subjektivní výška tónu stoupá, takže zvuk s větší intenzitou se nám zdá vyšší, než skutečně je.

Hlasitost zvuku je vlastnost subjektivního vjemu, která vyjadřuje, jak silně působí daný zvuk na normální sluch. Aby sluchový podnět způsobil sluchový vjem, musí dosáhnout určité intenzity. Minimální intenzita pro určitý zvuk se nazývá **sluchový práh** a je **nejmenší možnou hlasitostí daného zvuku**.

Sluchový práh (HTL) je pro čisté tóny nejmenší intenzita tónu, kterou je člověk s normálním sluchem schopen při daném kmitočtu vnímat. Citlivost sluchu je největší **v oblasti mezi 1000 Hz a 3000 Hz**. Směrem nahoru i dolů od této oblasti citlivost klesá. Sluchový práh je možno stanovit několika způsoby a podle toho se získávají různé výsledky. Hodnoty sluchového prahu se vyjadřují buď pomocí intenzity zvuku nebo akustického tlaku. Rozdíly podle kmitočtů jsou značné a proto pro příslušné veličiny používáme logaritmického vyjádření, t.j. pomocí hladiny intenzity nebo hladiny akustického tlaku.

Práh rozumění řeči je nejnižší individuální hladina správného určení 50% slov.

Adaptace: měřením bylo zjištěno, že ucho vystavené po určitou dobu ne příliš hlasitému zvuku reaguje snížením citlivosti. Toto snížení může být značné. Ustane-li působení zvuku, citlivost se opět pomalu vrací ke své původní úrovni. Taková vlastnost sluchu se nazývá adaptace.

Únava: jestliže bylo ucho podrobena značně hlasitému déletrvajícím zvuku (více než 90 db), přidá se k adaptaci i únava sluchu. Snížení hlasitosti je pak mnohem větší a na zotavení je potřeba delší čas. Pokud by byl sluch vystaven soustavnému působení zvuku vyššímu než 90 db, dostaví se poškození sluchu hlukem.

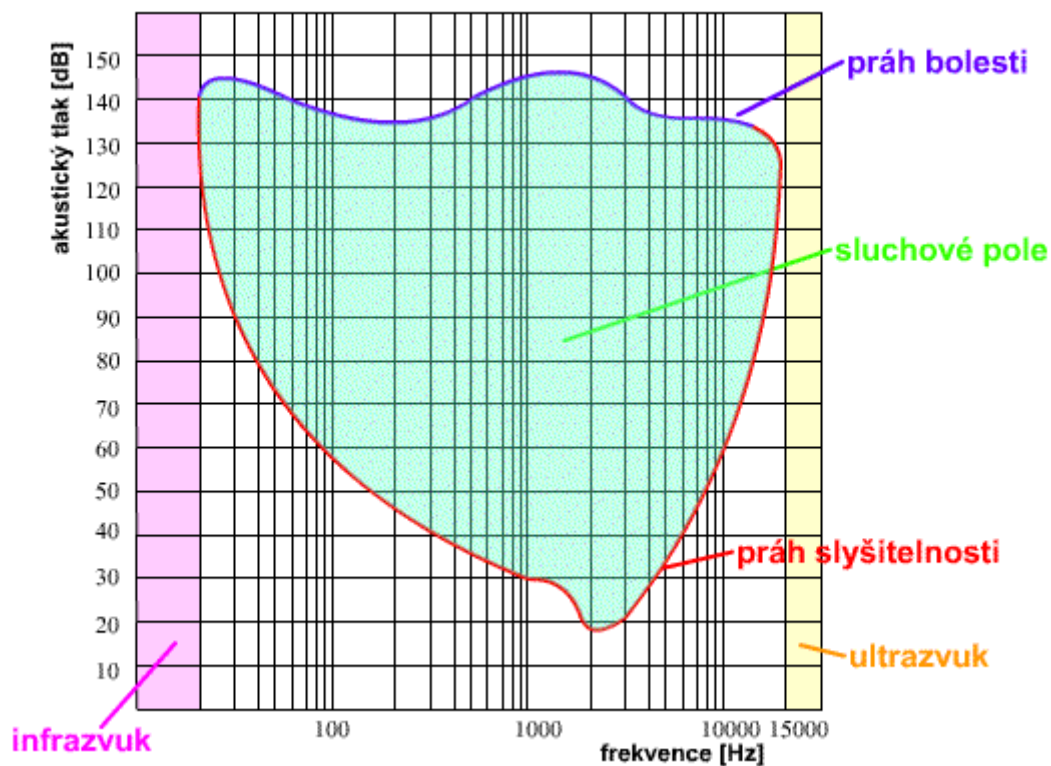
Práh bolesti (MDL) je intenzita zvuku, při které již vzniká bolestivý pocit. U osob s normálním sluchem je okolo 130 db, při některých poruchách sluchu může být nižší. Intenzita vnímaná jedincem jako nepříjemná hlasitost, nikoliv však bolestivá, se nazývá **práh nepříjemného poslechu (UCL)**. U lidí s normálním sluchem bývá okolo 100 db.

Sluchové pole je celý intenzivní a frekvenční rozsah zvuků, které vnímáme. Intenzitně je vymezeno sluchovým prahem a prahem bolesti (0-130 db), frekvenčně dolní a horní hranicí sluchu (16 Hz – 20 kHz). Zvuk uslyšíme pouze tehdy, pokud dorazí od svého zdroje složitou cestou až do mozkového centra sluchu v kůře mozkové.

Hluk je každý zvuk, který svou intenzitou nepříznivě ovlivňuje pohodu člověka nežádoucími, nepříjemnými nebo škodlivými účinky. Hluk nelze definovat přesně nějakými fyzikálními hodnotami, neboť je to zvuk působící rušivě při práci či odpočinku. Záleží na povaze zvuku, skladbě a časovém průběhu, ale i na přizpůsobivosti jedince. Hluk působí škodlivě na sluch, od 80 db může při dlouhodobém působení způsobit poruchy sluchu (o tom v jiném článku).

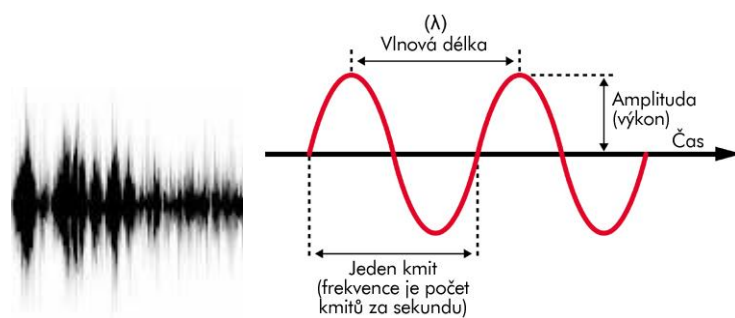
Příklady: hladina různých zvuků v decibelech

zvuk	hladina v db
spodní hranice citlivosti lidského ucha	0
šepot, šelest listí	10
tichá zahrada	20
housle hrající pianissimo	30
kroky, tichá hudba	40
hluk v kavárně, hluk automobilu, hlasitá řeč	50
rozhovor, hluk v obchodě	60
televizor, okno do ulice	65
chrápání, školní třída	70
kancelář s mechanickými psacími stroji	80
vysavač, štěkot velkého psa	85
tramvaj, zvonění klasického telefonu	85
rušná ulice, automobilový klakson	90
hluk ve velkých supermarketech a v továrnách	95
siréna např. policejního auta, diskotéka	100
sbíječka, rockový koncert	110
tryskový motor	120

Zvuk, který vnímá lidské ucho, jsou podélné vlny šířící se vzdušným prostředím. Jejich podstatou je střídavé zředování a zhušťování vzduchu. Při pravidelném střídání vnímáme zvuk jako **tón**, při nepravidelném jako **šum**.

S jednoduchým tónem se setkáme jen ojediněle, například při rozkmitání ladičky.

Výchylku z klidové polohy nazýváme **amplitudou**. Její velikost je přímo úměrná síle (intenzitě) tónu.

Úsek mezi průchodem klidovou polohou (bod A) a dalším průchodem touto polohou ve stejném směru (bod B) nazýváme **periodou**.

Počet kmitů za určitou časovou jednotku (respektive za sekundu) nazýváme **frekvencí**. Je nepřímo úměrná délce periody. Rozdíly ve frekvenci vnímáme jako rozdíly ve výšce tónu. Vnímání výškových intervalů mezi tóny se děje v logaritmické stupnici (například rozdíl mezi tóny frekvence 100 Hz a 200 Hz jako oktávu stejně jako rozdíl mezi tóny a frekvencí 200- 400 Hz, 800-1600 Hz.

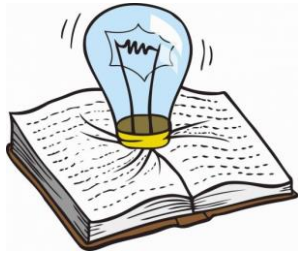
Většina tónů, které slyšíme, jsou **tóny složené**. Jsou v nich totiž kromě tónu základního obsaženy i tóny jiné, obvykle vyšší (nazýváme je harmonické). Ve složeném tónu se jednotlivé tóny skládají do výsledného tónu, který má na rozdíl od tónu jednoduchého podobu složitější křivky. Ačkoli křivka výsledného tónu vykazuje rozdílnou amplitudu a dokonce i různě umístěný začátek periody, jsou při poslechu tyto fázové posuny posluchačem nepostřehnutelné. Obr.14

Percepce zraková

Při percepci řeči se účastní rovněž orgán zraku. Kromě odezírání artikulovaných hlásek můžeme v některých situacích (např. máme-li možnost sledovat mluvčího přímo nebo zprostředkovaně – v televizi) zrakem sledovat mimiku, gesta a další neverbální projevy mluvčího při komunikaci.

Úkoly:

1. Co rozumíme produkcí a percepcí řeči?
2. Které skupiny orgánů se podílejí na produkci řeči?
3. Jaký je poměr nádechu a výdechu při mluvení?
4. Vyjmenujte vlastnosti hlasu.
5. Která vlastnost hlasu souvisí s tvarem a velikostí nadhrtanových dutin?
6. Které artikulační (čláňkovací) orgány jsou pevné?
7. Na kterou frekvenci zvuku je lidské ucho nejcitlivější?
8. Které zásady hlasové hygieny nedodržíujete?
9. Jak silný zvuk (v decibelech) způsobuje bolest až úplné poškození sluchu?
10. Co je sluchové pole?

7 KLASIFIKACE HLÁSEK

Samohlásky a souhlásky

V plynulém proudu **souvislé lidské řeči**, jejímiž základními komplexními jednotkami jsou **slabiky**, běžně pocítujeme rozdíl mezi hláskami tvořícími jádro slabiky a hláskami, které k tomuto jádru se pouze připojují, neboť nejsou schopny slabiku samostatně realizovat.

Zásoba hlásek a způsob jejich spojování je v každém jazyce sice více či méně odlišný, platí však vždy obecná zásada, že **jádrem slabiky** jsou vždy **samohlásky** (vokály), které mají **tónovou povahu**. Hlásky, které jádro slabiky obvykle netvoří, nebo tvoří jen výjimečně, jsou **souhlásky** (konsonanty).

Z akustického hlediska jsou samohlásky **tóny**, kdežto v akustickém spektru souhlásek převažují **šumy**. Zvláštní postavení mají hlásky **l, r, m, ň**, které (vyjma **ň**) za určitých okolností mohou být jádrem slabiky, neboť v jejich akustickém spektru jsou vedle šumů přítomny rovněž tóny. Tyto souhlásky, nazývané **sonóry**, jsou jádrem slabiky ve slovech: *vlk, tvrdý, krk, plný, řekl*. Nazýváme je proto **souhláskami slabikotvornými**.

Z artikulačního hlediska jsou samohlásky charakterizovány otevřením nadhrtanových dutin pro uvolnění průchodu výdechovému proudu, kdy se v závislosti na povaze jednotlivých vokálů pouze mění tvar a velikost ústní dutiny. Při výslovnosti konsonantů se vzduchovému proudu staví do cesty překážky v některém místě nadhrtanové oblasti.

Vokály (samohlásky) - tóny

Artikulační podstatou vokálu je **apertura** mluvidel (otevřenost). Vokál má **tónovou stavbu** a je vždy **jádrem slabiky**. Artikulační práce i tónová stavba jednoduchého vokálu je stálá. Plynulý přechod od jedné vokalické pozice k druhé v rámci jedné slabiky je typický pro **diftongy**.

Při artikulaci vokálů je aktivním orgánem jazyk (lingua) Jeho hmota se z klidové polohy pohybuje nahoru a dopředu nebo dozadu, a tím se modifikuje rezonanční prostor ústní a hrdelní dutiny. Pro výsledný zvuk má význam i tvar, zaostření nebo zaokrouhlení retní štěrbin. Zaostřením koutků rtů do stran se zvuk zvyšuje (při **e, é, i, í**), při labializaci rtů (**o, ó, u, ú**) se zvuk prohlubuje. Při výslovnosti vokálů **a, á** jsou rty pasivní. Současná čeština má pouze ústní vokály, nemá tzv. nosovky. Znamená to tedy, že velum (měkké patro) při všech českých vokálech uzavírá průchod do dutiny nosní. Nosovky na rozdíl od češtiny využívá naopak polština a francouzština.

Vokalismus každého jazyka obsahuje nejméně 3 samohlásky – jedna je artikulována vpředu nahoře, druhá uprostřed dole a třetí vzadu nahoře.

Posun jazyka v ústní dutině se stal základem pro systematizaci českých vokálů. Zobrazuje se schematicky trojúhelníkem, který vytvořil již v roce 1781 Hellwag (Hellwagův trojúhelník). Pro češtinu byl vokalický trojúhelník upraven, protože má méně úrovní vertikálního.

Kromě 10 samohlásek, které jsou součástí samohláskového systému češtiny, existuje ještě střední a středová samohláska (nemá platnost fonému). Vyslovujeme ji, když vyjmenováváme názvy souhláskových písmen v abecedě (př. **b, d, f**), nebo jako doprovodný zvuk před artikulací slova v případě formulačních obtíží, apod.

Současná spisovná čeština má **10 vokálů: 5 krátkých a 5 dlouhých**. Z fonologického hlediska rozlišujeme 10 vokalických fonémů, neboť délka samohlásky má schopnost rozlišit slovní význam: *peče-péče, mile-míle, dal-dál, lože – lóže...* Dvojice vokálů lišících se kvantitou nejsou využívány stejně: zcela periferní je vokál **ó**, který se vyskytuje v cizích slovech: *chór, lóže* a jen ojediněle má schopnost rozlišit význam: *domu- dómu*, případně je signálem exprese: *móře, bóže*. Na periférii systému se v současné češtině ocitá rovněž vokál **é**, který bývá

v běžné slovní zásobě nahrazován vokálem **í** (*polévka, polívka, mléko- mlíko, létat- lítat*).

Samohláskový systém v nářečích je rozdílný, a proto je základním kritériem jejich diferenciaci.

Klasifikace vokálů

Při klasifikaci vokálů vycházíme z následujících hledisek

1. Třídění podle polohy jazyka v ústní dutině:

a) podle horizontálního posunu jazyka (přední, střední, zadní)

b) podle vertikálního posunu jazyka (vysoké, středové, nízké)

2. Třídění podle labializace (zaokrouhlení rtů):

Labializované vokály v češtině jsou **o, ó, u, ú**. U-ové vokály mají labializaci výraznější než o-ové. V některých jazycích existuje labializace u předních vokálů (např. v němčině, maďarštině, finštině). Pro české mluvčí je výslovnost předních labializovaných vokálů při osvojování cizího jazyka obtížná. Většinou je nahrazují nelabializovanými, a tím znesnadňují porozumění ze strany rodilých mluvčích, neboť labializované vokály fungují v těchto jazycích jako samostatné fonémy-jejich záměna způsobuje změnu významu slova.

3. Třídění podle účasti nosní dutiny

Pro český vokalický systém je typický výskyt ústních (orálních) vokálů. Nazální vokály existují ve francouzštině nebo v polštině a jsou samostatnými fonémy. Nazální charakteristiku získávají některé vokály v českých slovech, vyskytují-li se v kombinaci s nazálním souhláskami **m,n,ň**.

4. Třídění podle kvantity

Kvantita (délka) v češtině má rozlišovací platnost – je významotvorná, to znamená, že krátké vokály (5) a dlouhé vokály (5) jsou vždy samostatnými fonémy.

V některých jazycích je rozdíl v kvantitě irelevantní (nevýznamný), nemá fonemickou platnost. Prodloužení vokálu může být jen automatickým průvodním jevem přízvuku slabiky, jako je tomu např. v ruštině, kde vokál v přízvučné slabice je obvykle delší než ve slabice nepřízvučné. Nepřízvučné vokály v ruštině podléhají redukci.

Krátké a dlouhé vokály v češtině mohou následovat ve slabikách jdoucích po sobě bez omezení. Jinak je tomu ve slovenštině, kde platí tzv. **rytmický zákon**, podle něhož v témže slově nemohou bezprostředně po sobě následovat dvě slabiky s dlouhým vokálem. Proto například slovo *pátý* má ve slovenštině formu *piaty*, slovo *krásný* podobu *krásny*, ale *pekný*, *láskavý*, apod.)

Krátké a dlouhé vokály v češtině se liší pouze trváním (na rozdíl od jiných jazyků, např. od němčiny, angličtiny. Artikulace dlouhého vokálu trvá přibližně dvojnásobek trvání krátkého vokálu. Ačkoli pouhým poslechem nejsme schopni rozlišit kvalitu mezi dlouhými a krátkými samohláskami, je mezi nimi ve skutečnosti jistý rozdíl: dlouhé samohlásky **í,é,ó,ú**, jsou více zavřené než jejich krátké protějšky, zatímco **á** je naopak více otevřené než **a**.

5. Třídění podle otevřenosti

Vokály, jejichž artikulace se posunuta směrem k nižšímu vokálu, jsou **otevřené**.
Vokály, jejichž artikulace je posunuta směrem k vyššímu vokálu, považujeme za **zavřené**. Zavřené vokály bývají doprovázeny větším napětím artikulačních svalů, otevřené jsou méně napjaté.

České vokály mají střední stupeň otevřenosti. Větší míra zavřenosti a otevřenosti se projevuje zejména v nářečích a nespisovné češtině (příkladem je pražská výslovnost slov *my*, *mysleli* téměř jako *me*, *meslale*).

6. Třídění podle přízvučnosti a nepřízvučnosti.

V češtině se artikulují vokály v přízvučných i nepřízvučných slabikách vždy tímž způsobem. V některých jiných jazycích se artikulují plně pouze v přízvučné slabice, v nepřízvučných slabikách se kvantita redukuje současně s kvalitou (ruština, angličtina, částečně němčina).

Diftongy (dvojhlasíky)

Z hlediska fonologie se diftong považuje většinou za jeden foném na základě toho, že je artikulačně celistvý a vytváří alternaci s jednoduchým vokálem **u**, např. *doubek-dub*, *moucha-much*. Poukazuje na to i historický vývoj.

Artikulačně se diftong skládá ze dvou složek, z nichž jedna tvoří **jádro**, druhá se k ní připojuje jako tzv. **polosamohláska**.

Diftongy v češtině jsou **polohové**, **pevné**. Splňují podmínku, že počáteční i koncová artikulační pozice je stabilní. V některých jazycích se vyskytují tzv. pohybové (klouzavé) diftongy, v jejichž složkách se artikulační pozice mění.

Podle postavení jádra a polovokálu se rozlišují **diftongy klesavé**, v nichž polovokál stojí na konci diftongu (například *ou* v češtině), a **stoupavé**, v nichž je polovokál na prvním místě a jádro na konci diftongu.

Diftong může vzniknout diftongizací (např. *lúka-louka*, nebo synkrezí, při níž vzniká ze dvou vokálů patřících různým slabikám *do+ufat*). Z diftongů vznikají naopak monoftongizací hlásky **jednoduché** (*louka – lóka*- ve středomoravských nářečích).

Ve spisovné češtině je domácím diftongem **ou** (*zoubek*, *louka*, *koukat*), s přejímkami z cizích jazyků se do češtiny dostaly další dva klesavé diftongy **au** a **eu** (*auto*, *autor*, *klaun*, *kraul*, *eukalypt*, *eutanázie*, *euro*). Diftong **eu** bývá v některých případech realizován také jako **heterosylabická sekvence**. Pravidla spisovné výslovnosti připouštějí výslovnost tautosylabickou i heterosylabickou ve slovech *pneumatika* a *neurolog* (pne+u+ma+ti+ka, i pneu+ma+ti+ka, ne+u+ro+lok i neu+ro+lok). Sekvence **e+j**, **a+j** a **i+j** (*zloděj*, *krajta*, *napij*, *závoj*, *zkoušej*) nepovažujeme vzhledem k stavbě jiných tvarů slova za diftong, nýbrž vždy za spojení vokál + konsonant. V jiných jazycích existují stoupavé diftongy, např. ve slovenštině: **ia**, **ie**, **uo** (*piaty*, *pieseň*, *kôň*). V některých germánských jazycích se vyskytují rovněž diftongy s **i**-ovou polovokálovou složkou, které v češtině neexistují. Spojení **ej**, **aj**, **oj**, **uj** je považováno za spojení vokálu s **j**, který je na rozdíl od češtiny např. v angličtině hodnocen jako **polovokál** (ve srovnání anglického slova *day – dei* je výslovnost českého slova *dej* foneticky odlišná).

V některých jazycích existují i triftongy- spojení tří vokalických prvků v jedné slabice, jako je tomu ve slovenském slově *dievča- dieuča*.

Konsonanty (souhlásky)

Hlásky, které jsou na rozdíl od vokálů tvořeny pomocí striktur (překážek) a jejichž akustická stavba je založena na neperiodických šumech, jsou **souhlásky**. Základní artikulace souhlásek je dána způsobem a místem tvoření překážky (striktury).

Podle uplatnění rezonance při jejich vytváření lze souhlásky dělit na **pravé** (vlastní, **šumové**) a **sonorní** (souhlásky s rezonancí: l, r, m, n).

V artikulaci souhlásek rozlišujeme 3 fáze:

- 1. Intenzi** (vytvoření překážky výdechovému proudu), kdy jsou mluvidla uvedena do polohy typické pro tvoření hlásky,
- 2. Tenzi** (podržení překážky)
- 3. Detenzi** (zrušení překážky, kdy se mluvidla navracejí do klidové polohy nebo přecházejí do intenze další hlásky.

Pozn.: Okrajové fáze překážek se prolínají a splývají v souhláskových skupinách, což vede až k asimilaci artikulace. Působí rovněž na okolní samohlásky (akomodace).

Zvláštní postavení mezi souhláskami mají **sonorní souhlásky**, jejichž akustické spektrum vykazuje převážně tónové prvky (s periodickou strukturou), a proto se podobají samohláskám. Jejich způsob tvoření a spojení s vokály je však týž jako u konsonantů, nebo se podobá konsonantům. V češtině a některých dalších jazycích mohou však fungovat jako vokály a jsou jádrem slabiky. Tyto konsonanty se nazývají **slabikotvorné**. V češtině jsou slabikotvornými konsonanty za určitých okolností souhlásky: **r** (*krk*), **l** (*vlk*), **m** (*sedm*), **n** (v cizích jménech, např. *Newton* [ňútn], v nářeční výslovnosti sedmnáct- [sedmnáct]).

Klasifikace souhlásek

1. Podle způsobu tvoření

- a) **závěrové** (okluzívy): **p, b, d** – při jejich artikulaci dochází k úplnému přerušení výdechového proudu
- b) **polozávěrové** (semiokluzívy): **c, č** - při jejich artikulaci dochází ke slabé okluzi (závěru), jež přechází v průběhu jediné hlásky v úžinu
- c) **úžinové** (konstruktivy): **f, v, j**: při jejich artikulaci je překážka neúplná a výdechový proud může procházet po celou dobu trvání zúženým místem. Tvar úžiny může být různý (jiný je u **s** a **š** a u **vibrant**)

2. Podle místa tvoření striktury

- a) **labiály** (retné), které se dále dělí na bilabiální (retoretné): **p, b, m** a labiodentální (zubodásňové): **f, v, retozubné m** (vyslovujeme je ve slovech tramvaj, komfort, nymfa)
- b) **alveoláry** (dásňové, dentály, zubnice), které dále dělíme na prealveoláry (**d, t, n, r, l, c, ř**) a postalveoláry (**š, č**)
- c) **palatály** (tvrdopatrové, palatály): **t', d', ň, j**
- d) **veláry** (zadopatrové, měkkopatrové, velární): **k, g, ch**
- e) **laryngály** (hrtanové, glottální): **h, ráz**

*Pozn.: ve straších pracích jsou veláry a laryngály řazeny do jedné skupiny tzv. zadních souhlásek, které byly pojmenovány jako **gutturály**.*

3. Podle znělosti

- a) **znělé** (hlasné): např. **b, d, z, g**
- b) **neznělé** (nehlasné): např. **p, t, s, k**

Většinu šumových konsonantů v češtině (ale i v dalších slovanských jazycích) je možno seřadit do dvojic, které se shodují ve způsobu i v místě tvoření, ale liší se účastí hlasu (znělostí). Nazývají se **souhlásky párové**.

Pozn. Souhlásky sonorní jsou vždy znělé a nemají neznělý protějšek. Označují se jako nepárové nebo jedinečné. Ve dvojici x-h nejsou obě hlásky sice artikulovány na tomtéž místě, (x- velární, h-laryngální), chovají se však podobně jako členy dalších párů.

4. Podle intenzity svalové činnosti při artikulaci

a) souhlásky napjaté (fortes), k nimž patří neznělé konsonanty vyslovované s menší artikulační silou

b) nenapjaté (lenes), které jsou vyslovovány s menší artikulační silou

Pozn. Rozdíly mezi napjatými a nenapjatými souhláskami jsou v češtině irelevantní (nevýznamné).

5. Podle auditivního dojmu

a) exploziv (ražené, výbuchové, nekontinuální) – **b, d, t'**

b) afrikáty (polotřené, nekontinuální, drsné): semiokluzívy- **c, č**

c) frikativy (třené, spiranty, kontinuální): konstriktivy, které dále rozlišujeme: **vibranty** (hrčivé-**r**, **sibilanty** (sykavky: ostré **s, z**, tupé **š, ž**), **asibiláty** (polosykavky **c, č**).

6. Podle nosovosti

Při artikulaci většiny souhlásek je měkké patro zdviženo a uzavírá výdechovému proudu průchod z dutiny hrdelní do dutiny nosní. Dutiny nosní se účastní artikulace pouze u několika souhlásek: u **m, n, ň**, a **zadopatrového n** (před k, g). Nazývají se **nazály**.

7. Podle aspirace

V některých jazycích jsou zejména závěrové souhlásky odlišovány přítomností nebo nepřítomností aspirace. Za aspiraci považujeme šum, který výrazně doprovází explozi šumu. V angličtině a němčině například je aspirace původním jevem

fortisových explozí na počátku slova před vokálem v přízvukní slabice. Čeština aspirované hlásky nevyužívá.

8. Podle jednoduchosti a zdvojenosti

V češtině toto hledisko není příliš významné, v některých jazycích je však rozdíl souhlásek **jednoduchých** a **zdvojených**, které jsou nazývány **geminátami**, důležitý. Zdvojeností se obvykle míní takové spojení dvou po sobě jdoucích týchž konsonantů, kdy v detenzi prvního dochází k zesílení artikulačního impulsu, který je možno pokládat za intenzi druhého konsonantu. V češtině jsou tímto způsobem artikulovány skupiny shodných konsonantů ve slovech *nejjasnější, nejjistější* na rozdíl od slov významově odlišných *nejasnější, nejistější*.

9. Podle trvání

Časový průběh je u konsonantů spojen především s jejich kvalitou

Úžinové souhlásky trvají déle než závěrové, neznělé déle než znělé. Někdy se konsonanty prodlužují v přízvukních slabikách. Akustický dojem dlouhé souhlásky může rovněž vzniknout při spojitě výslovnosti dvou shodných souhlásek (*s sebou, rozsekat*).

Objektivní trvání souhlásek, které je nutné pro jejich identifikaci, vyjadřujeme v setinách sekundy. Např. *s* trvá 0, 26 sekundy, *ť* 0,16 sekundy. Vzhledem k obtížím souvisejícím s určením přesné hranice mezi hláskami je těžké určit přesné údaje o trvání, které by platily pro každou realizaci příslušné hlásky.

Popis artikulace jednotlivých skupin českých konsonantů:

Explozívy

Explozívy d, t, n, b, p, m, ň, k, g, ...

Artikulační fáze těchto konsonantů se nazývají **imploze a okluze exploze**.

Pozn.: u nosových souhlásek m, n, ň je toto zařazení poněkud problematické, neboť při okluzi prochází výdechový proud nosní dutinou, a tak kromě hlasivkového tónu zní současně i nosní rezonance.

Okluze spočívá ve vytvoření úplné překážky v místě artikulace.

Nejdůležitější fází je výbuch-exploze, kdy výdechový proud vycházející z ústní dutiny exploduje, a tím vzniká krátký šum.

Nazální explozívy **m,n,ň** a neznělé orální explozívy **p,t,t',k** se v češtině objevují v různých pozicích slov. Výskyt znělých orálních explozív **b,d,d'** je omezen na iniciální a mediální pozici, neboť ve finální pozici se vyslovují jejich neznělé protějšky.

Bilabiální explozívy **p,b,m**

Pro artikulaci bilabiálních okluzív je rozhodující vytvoření závěru oběma rty. V pozici před samohláskami se rty připravují na následující vokál, nejsou tudíž vždy ve stejném postavení: rty se zaokrouhlují u **b** před **u** ve slově *bůžek*. Naopak se zaostřují při **b** před **i** ve výslovnosti slova *byk*.

Relativně nejsilnější svalovou práci vyžaduje při artikulaci bilabiály **p**, která je fortisová.

České bilabiály jsou zřetelně velmi výrazné, proto je snadné jejich odezírání.

V některých pozicích se bilabiální konsonant **m** vyslovuje retozubně vlivem frikativ **v, f** (*nymfa, komfort, symfonie, tramvaj*). Výslovnost retozubného **m** není však závazná.

Alveodentální explozívy **t**

Závěr (okluze) se tvoří přitisknutím okrajů jazyka podél celého okraje patra k dásním. Vlivem následujícího vokálu může při artikulaci docházet k akomodaci (přízpusobení): například ve slově *dům* je **d** artikulováno se zaokrouhlenými rty, ve slově *dám* jsou rty rozevřené.

S největší artikulační silou je artikulována neznělá orální explozívy **t**, která je **fortisová**.

Palatální explozívy **t', d', ň**

Závěr se při jejich artikulaci tvoří dotykem hřbetu jazyka s tvrdým patrem (palatem). Jazyk je při tom vyklenut vzhůru směrem k palatu, hrot jazyka se obvykle opírá o tvrdé patro. Tlak na palatum je nejintenzivnější na obou stranách jazyka, v oblasti jazyčné rýhy je tlak menší.

Opticky jsou palatály méně výrazné než alveodentály, proto je jejich odezírání důležité pro hluchoněmé obtížné, stejně nesnadné je zvládnutí jejich výslovnosti ze strany cizinců.

Velární explozívy **k, g, [ŋ], ch**

Závěr se tvoří přitisknutím zadní části hřbetu jazyka k velu (měkkému patru). Hrot jazyka může při tom zaujímat různou polohu v různých situacích a u různých mluvčích bez auditivního rozdílu.

Velární **n [ŋ]** není v češtině samostatným fonémem, nýbrž jen poziční variantou fonému **n**. Jeho výskyt je omezen na pozici před zadopatrovými (velárními) souhláskami **k, g**. Při artikulaci dochází k nazální explozi. V angličtině a v dalších jazycích je velární **n** fonémem (nevyskytuje se však nikdy v iniciální pozici slova).

Laryngální explozíva ráz [ʔ]

Závěr se vytváří přímo v hlasívkách. Sevřením hlasivek se výdechovému proudu postaví do cesty úplná překážka a při jejím odstranění vzniká exploze, která odpovídá tvrdému hlasovému začátku.

V češtině nemá ráz platnost fonému, výjimečně má však tzv. **delimitační** úlohu - jeho přítomnost či nepřítomnost se uplatňují při rozlišení slov a spojení: *s áčkem* [s ʔáčkem] - *sáčkem* [sa:čkem], *pod okem* [podʔokem] – *potokem* (7.p.j.č. subst.) [potokem].

Výslovnost rázu je vázána pouze na některé případy: před vokálem na začátku slova: *Irena* [ʔirena], *Evropa* [ʔevropa], *okno* [ʔokno], na morfematickém švu: *trojúhelník* [trojʔuhelník], *velkoobchod* [velkoʔopxot], *odosobnění* [otʔosobněni:],

před vokálem po předložkách *v okně* [f ?okně], *k otci* [k?otci], *z Evropy* [s ?evropi].

*Pozn. Užívání rázu je v Čechách častější než na Moravě, kde se preferuje spojitější výslovnost spojení z **Evropy**, z **okna**: [zevropi], [zokna]. Rovněž v dalších slovanských jazycích (slovenštině, ruštině, apod.) je ráz ojedinele využíván.*

Frikativy

Společným artikulačním rysem frikativ je vytvoření úžiny v některém místě artikulačního ústrojí., v němž se výdechovému proudu staví do cesty částečná překážka. V závislosti na místě a tvaru úžiny vzniká třením vzduchu o stěny úžiny šum různé kvality a intenzity. Pro sluchovou identifikaci frikativ je podstatná fáze tenze, kdy výdechový proud po celou dobu jejího trvání prochází úžinou. Frikativy se dělí na **vlastní úžinové** (**s, f, v, j**), souhlásky **bokové** (**l**) a souhlásky **kmitavé** (**r,ř**). Všechny frikativy jsou orální. Z hlediska účasti hlasivek rozlišujeme frikativy **znělé** (**z,ž,v**) a **neznělé** (**s,š,f**). Znělé frikativy jsou **lenisové** (jejich intenzita je menší), neznělé jsou **fortisové** (s vyšší intenzitou svalové práce artikulačních orgánů).

Vlastní frikativy

Labiodentální frikativy **f,v**

Úžina se tvoří mezi spodním rtem a ostřím horních řezáků. Při artikulaci neznělého **f** je šum silnější než u jeho znělého protějšku **v**.

Alveolární frikativy **s,š, š,ž**

Vlastní frikativy alveolární jsou charakteristické výrazným syčivým šumem, proto se nazývají **sykavky** (sibilanty). Přední alveoláry (**s,z**) jsou podle akustického dojmy označovány jako **ostré**, zadní (**š,ž**) **tupé**.

Přední alveoláry **s a z**

Při artikulaci se hrot jazyka opírá o dolní řezáky, okraje jazyka se na obou stranách přitisknou ke klenbě dutiny ústní. Mezi přední částí jazyka a přední částí alveol se vytváří úžina, kterou prochází výdechový proud narážející následně na dolní

řezáky. Rty bývají obvykle mírně zaostřeny. Při artikulaci s jsou artikulační orgány napjatější (je fortisová) než při znělém **z** (je lenisová).

Artikulace těchto konsonantů je velmi obtížná, a proto bývá postihována vadou výslovnosti, **sigmatismem**.

Opticky jsou obě souhlásky výrazné, snadno se tedy odezírají. Tato okolnost je významná při logopedickém odstraňování sigmatismu.

Zadní alveolární frikativy (š, ž)

Artikulace těchto frikativ je posunuta ve srovnání s předními frikativami **s**, **z** dozadu. Úžina se vytváří mezi okraji hrotu jazyka a zadní částí alveol. Pro výsledný auditivní šum třecího je důležité vytvoření malé dutiny před hrotem jazyka za dolními řezáky, která působí jako rezonátor zvětšující se mírným vysunutím dolní čelisti směrem dopředu se současným zaokrouhlením rtů.

Artikulační napětí je větší u neznělého **š** (je fortisové) na rozdíl od tenisového **ž**.

Palatální frikativa **j** - **glida** (**glajda**)

Úžina se vytváří mezi vyklenutým hřbetem jazyka a palatem. Kraje hřbetu jazyka se přitom tisknou k okrajům palata. Při artikulaci hlásky **j** se vyskytuje řada rozdílných variant, jejichž odlišnost je dána hláskovým okolím, ale i snahou o pečlivost výslovnosti. Pokud je plocha a intenzita dotyku hřbetu jazyka s palatem malá, nebo nulová, například při nedbalé výslovnosti, **j** zcela mizí.

Palatální frikativa **j** je nepárová, znělá.

Ačkoliv se do značné míry podobá vokálu **i**, považujeme v češtině ji za konsonant, neboť nikdy **netvoří jádro slabiky**.

Velární frikativa **ch** [x]

Úžina se vytváří mezi zadní částí hřbetu jazyka a velem. Okraje dorsa (hřbetu) se přitom svou zadní částí tisknou k zadním stoličkám. V důsledku mezislovní asimilace znělosti může vzniknout znělý alofón pokud po koncovém **ch**, případně **h** následuje slovo se začátečním znělým konsonantem: *kdybych byl* [gdibiɣ bil], *duch doby* [duɣ dobi], *roh domu* [roɣ domu].

Laryngální frikativa **h**

Frikativa **h** má mezi ostatními konsonanty poněkud zvláštní postavení. Stejně jako ráz se artikuluje přímo v hrtanu tak, že se sblíží blanitá část hlasivek, která kmitá a současně se v chrupavčité části mezi hlasivkami vytváří štěrbina ve tvaru trojúhelníka. Akustickým výsledkem je kombinace znělosti a hlasivkového šumu.

Odezírání artikulace není možné, proto cizincům, kteří ve svém mateřském jazyce tuto frikativu nemají, činí její výslovnost značné problémy. Potíže s rozpoznáním a případnou nápodobou **h** ve výslovnosti druhých mají lidé se sluchovými potížemi. Vzhledem k velké spotřebě výdechového proudu vzduchu, bývá laryngální frikativa v intervokální pozici oslabována, někdy se nerealizuje vůbec (příklady intervokálního oslabení: *toho* [too], *takového* [takovéo]).

Frikativa laterální **l** (boková)

Bokové frikativy se od vlastních frikativ odlišují tím, že výdechový proud vychází z ústní dutiny po obou stranách jazyka. Jde o tzv. **l-ové** hlásky. Ve spisovné češtině je kodifikována pouze jedna hláska **l** nepárové, znělé.

Při artikulaci je hrot jazyka přitisknut k alveolám a vyvává tak úplnou překážku. Okraje jazyka jsou po celé délce oddáleny od klenby dutiny ústní i od postranních zubů. Expirační proud překážku volně obchází po obou stranách. Oddálení okrajů jazyka je poměrně velké a celková překážka, kterou jazyk staví do cesty výdechovému proudu, je tudíž velmi malá. Třecí šum je proto velmi slabý, akusticky se výrazně uplatňuje tónová složka. Podobnost s vokály se v češtině projevuje schopností laterály **l** tvořit jádro slabiky (*vlna*, *plný*, *mohl*, *naplno*).

Na rozdíl od češtiny se v jiných jazycích vyskytují jiné laterály: tvrdé **l** a měkké **l̥**: (v polštině (**ł**)- miło, ve slovenštině (**l̥**)- ľavica). Vada výslovnosti laterální frikativy se nazývá **lambdacismus**.

Frikativy kmitavé (vibranty): **r**, **ř** znělé, **ř** neznělé

V této skupině rozlišujeme sonorní frikativu **r** a šumové frikativy **ř** a **ř**. Všechny jsou podle místa artikulace alveolární.

U vibranty **r** je postavení jazyka přibližně stejné jako u alveodentály **d**. Kraje jazyka se tisknou po obou stranách klenby dutiny ústní k dásním a vytvářejí tak závěr. Tento závěr však není úplný, neboť se na něm nepodílí špička jazyka (apex). Během artikulace se napjatý apex zvýšeným tlakem expiračního proudu několikrát kmitavě přiblíží k alveolám a zase se oddálí. Mezi jednotlivými kmity zaznívá základní hlasový tón, který podobně jako u laterály **l** umožňuje, aby se tato vibranta stala jádrem slabiky, např. ve slovech: *krk*, *vrt- kavý*, *vr- koč*, *ku - fr*, *vy- dr- žet*.

Ve vývoji dětské řeči bývá vzhledem k náročnosti artikulace často vyslovena nejpozději ze všech hlásek. Logopedická vada vibranty **r** se nazývá **rotacismus**.

Šumové alveolární vibranty ř,ř

Obě varianty ř (znělé ř a neznělé ř) patří k jednomu fonému, odlišují se od sebe znělostí.

Znělé ř se vyskytuje na začátku slova před vokálem (*řeka řada*), mezi vokály (**řeřicha**, **Jiřina**), nebo mezi sonorou a vokálem (*mřít*) a v sousedství znělého konsonantu (*bříza*, *dřevo*, *vřít*, *řvát*, *zřetel*). Neznělé ř vyslovujeme na konci slova před pauzou (*kovář*, *tvář*) a v sousedství neznělého konsonantu (*tři*, *třeba*, *lékařka*).

Konsonant ř se pokládá za typicky český. Hlásky podobné českému ř nacházíme v nářečích, polštině a lužické srbštině. Vada výslovnost vibranty ř se nazývá **rotacismus bohemicus**.

Při artikulaci se napětí hrotu jazyka větší a intenzita výdechového proudu vzduchu silnější než u vibranty **r**. Čelistní úhel je menší, spodní čelist je mírně vysunuta dopředu, koutky úst zaostřeny. Výdechový proud naráží na silnější odpor. Kmitání jazyka je rychlejší a četnější než při **r**, avšak netrvá po celou dobu artikulace. Z akustického hlediska jsou obě ř velmi podobné tupým sykavkám. Kterými jsou v době vývoje dětské řeči nahrazovány, podobně i v řeči cizinců. Vibranty ř ř nemají v akustickém spektru tónovou složku, ř není proto sonorou a **nemůže být jádrem slabiky**.

Afrikáty c, č

Zvláštností afrikát je dvousložkový charakter tenze (pretenze a posttenze). Po vytvoření úplného závěru v pretenzi se artikulující orgány od sebe v posttenzi oddálí. Expirační proud se prodírá ven štěrbinou ještě před úplným odstraněním

artikulační překážky. (podobně jako u frikativ). Přejít od jedné fáze k druhé je plynulý.

Čeština má celkem 4 afrikáty, 2 znělé: **ʒ, ʒ̣**, 2 neznělé: **c** a **č**. Jako fonémy se uplatňují **c,č** a **ʒ** (ve slovech *cíl, čin, gin*). V určité pozici jsou znělé afrikáty **ʒ, ʒ̣**, pozičními variantami neznělých protějšků, působením asimilace znělosti (ve slovech *leckdo, léčba*).

Prealveolární neznělá afrikáta c

Postavení jazyka je podobné jako při **t**, avšak závěr je užší, hrot jazyka nesahá až k horním řezákům, je poněkud spuštěn, někdy se dokonce dotýká dolních řezáků, a tím je usnadněno unikání výdechového proudu v posttenzi. V posttenzi vzniká úžina podobná úžině při **s**.

Znělá varianta **ʒ** vzniká v důsledku znělostní spodoby, např. při vyslovení slova *leckdo*, v mezislovní pozici *moc domů*. V nespisovné výslovnosti vzniká také splynutím hlásek na morfematickém švu, například ve slově *podzemní*. Vyskytuje se i namísto náležitě **z** ve slovech *menza, Honza*, ojedinele i místo základní varianty **c** ve slově *koncert*.

Postalveolární neznělá afrikáta č

Postavení jazyka je podobné jako při artikulaci **c**, hrot jazyka je však posunut více dozadu, přibližně tam, kde se vyslovuje **š**.

Znělá varianta vzniká v důsledku znělostní spodoby, např. ve výslovnosti slova *léčba*, v mezislovní pozici *proč by to dělal*. V nespisovné výslovnosti je náhradou za náležité **ř** po nazále **n**: *manžel*, někdy vzniká při nedbalé výslovnosti splynutím **d+ž** na morfematickém švu, např. při výslovnosti slova *nadživotní*.

Se znělou afrikátou **/ʒ/** se setkáváme ve slovech cizího původu (v přejímkách z angličtiny a arabštiny): *džem, džez, džunka, džin, džus*.

Psaní těchto slov se vyskytuje i v jiných podobách: *jazz, gin (nápoj), jujce*.

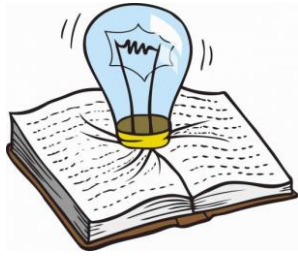
Znělé **č /ʒ/** je v češtině fonémem ve slovech přejatých a cizích.

Úkoly:

1. Klasifikujte samohlásky podle pohybu jazyka v ústní dutině.
2. Uveďte příklady samohlásek labializovaných.
3. Vysvětlete termín diftong.
4. Charakterizujte následující souhlásky t, c, p, r, d':

	znělost	způsob artikulace	Místo artikulace
t			
c			
p			
r			
d'			

5. Uveďte příklady slov, v nichž je **ž fonémem**.
6. V čem spočívá delimitační úloha **rázu**?
7. V které pozici hlásku **ř** vyslovujeme nezněle?
8. Jak se nazývají vady výslovnosti r a ř?
9. Proč nemůžeme zpívat, když šeptáme? Zjistěte v textu z knihy M Ashby, J. Maidment: Úvod do obecné lingvistiky, 2015.

8 JEDNOTKY SOUVISLÉ ŘEČI

Hierarchie jednotek řeči

Při popisu češtiny rozlišujeme tyto jednotky souvislé řeči: **slabika, přízvukový takt, promluvový úsek, výpověď, promluva**. Tyto jednotky jsou jednak realizovány zvukovými prostředky užívané produktorem, jednak vnímány a rozpoznávány na základě typických zvukových prostředků v nich užitých uživatelem.

Nejmenšími jednotkami souvislé řeči, na něž je schopen mluvčí zvuk řeči při její produkci rozložit, jsou **slabiky**. Elementární jednotkou slabiky, k níž docházíme cílevědomou analýzou, je **hláska**.

Hláska je obecná neznaková jednotka, zvukový segment, který je vymezen výčtem fyzikálních vlastností zvukové matérie (artikulačních, akustických, eventuelně percepčních). Jako hlásku daného jazyka přijímáme takový elementární segment, který má dostatečně určitou materiální charakteristiku, která umožňuje jeho poznatelnost a odlišitelnost od zvuků ostatních. Výskyt hlásek v daném jazyce ve znakových jednotkách je dostatečně autonomní, nacházíme ho zcela pravidelně. Každá hláska jako elementární zvukový segment má svou charakteristiku, která je dána místem a způsobem jejího tvoření, při němž se zapojují různé části ústrojí, jež se podílejí na jejich vzniku.

Slabika je jednotka výhradně zvuková, reálná jednotka při tvoření řeči i při percepci. Každý mluvčí dovede slabikovat slova svého mateřského jazyka. K poznání slabiky je podstatná přítomnost tzv. slabičného vrcholu – jádra slabiky (samohláska, slabikotvorná souhláska).

Hranice mezi slabikami nejsou vždy jednoznačné, a to v případech výskytu souhláskových skupin. Stanovení hranice může být různé např. ve slovech kostra, počkat : ko-stra i kos-tra, po-čkat i poč-kat. Slabiky vytvářejí rytmické skupiny,

jejichž délka je relativně srovnatelná ať už na základě počtu slabik, nebo trvání skupiny slabik (podle vlastností příslušného jazyka).

Uskupení slabik do jednoho rytmického celku nazýváme **přízvukovým takt**em). Pro češtinu je délka rytmických skupin obecně vymezována 2-3 slabikami, vyskytují se však skupiny delší i kratší (nejdelší s 11 slabikami).

Několik taktů za sebou, které vytvářejí v řeči obvykle intonační celek, **tvorí promluvový úsek (vyslovený tzv. jedním tahem)**

Samostatnou zvukovou jednotkou je rovněž **výpověď**, která představuje zvukově realizovanou myšlenku, jejíž hranice jsou v proudu řeči jasně intonačně signalizovány (specifickou koncovou kadencí – klesavou, stoupavou).

Slabika

Slabika je v češtině základem rytmické stavby. Podstatou představy „slabičnosti“ je sonorní vrchol. Hranice mezi slabikami je zřetelná.

Slabika je základní stavební jednotka souvislé řeči. Je to nejmenší reálná jednotka při tvoření i vnímání řeči. Z hlediska fonetického i fonologického je slabika vždy jednotkou zvukovou, která nemusí mít žádný vztah k jiným jednotkám ostatních částí jazykového systému. Slabiky jsou tvořeny řetězcem segmentů uspořádaných podle zvukových principů (některé kombinace hlásek v češtině jsou běžné, jiné ojedinělé, vzniklé působením přejímek z cizího jazyka). Slabikovat slova mateřského jazyka dokáže každý mluvčí.

Slabičným vrcholem bývá v češtině samohláska (krátká, dlouhá), diftong, v některých případech i sonory **r,l**, (*krk, prsty, vlk, naplno*) ojediněle i **m** (*sedm, osmnáct*), nebo **n** (při nářeční výslovnosti číslovky *sedmnáct*), při výslovnosti cizích slov, např. *Newton-* [ňútn], *Watson* [votsn]. Je proto možné tvrdit, že základní zvukovou vlastností slabiky je přítomnost tónové složky. Mezi jednotlivými slabičnými vrcholy se objevuje většinou jeden nebo více segmentů neslabičných (hlásek šumových).

Z hlediska produkce je slabika tvořena jedním artikulačním pohybem. Pro její vytvoření je typický pohyb mluvidel od sevření (striktury) po uvolnění (aperturu)

cesty výdechovému proudu vzduchu v nadhrtanových dutinách. **Nukleus** (jádro) slabiky je nositelem prozodických vlastností jazyka. Tato vlastnost platí univerzálně pro všechny jazyky.

Přítomnost či nepřítomnost slabikotvorných likvid je jedním z typických znaků, jimiž se odlišují nářečí. V některých z nich se výskyt slabikotvorných souhlásek omezuje a vznikají tak tzv. svarabhaptické hlásky (vsuvné vokály): např. v severovýchodních Čechách se vyslovovalo *pelnej hernek, smerk*, v jihozápadních Čechách *ker, kirk, vilk, řeklu*, ve valašském nářečí zcela chybí slabikotvorné **l**: *vylna, pylny*, podobně i v lašských nářečích.

Stavba české slabiky

Nejkratší slabiku tvoří 1 segment- vokál. Příkladem jsou spojky *a, i*, předložka *o*. Nejrozsáhlejší slabikou je slabika o 6 segmentech, např. slovo *zvlášť* (Těšitelová, 1985)

Nejvíce frekventované jsou slabiky o 2 segmentech: KV (konsonant + vokál): *po, na*, KS (konsonant + sonora): *vr, bl*, VK (vokál + konsonant): *on, oř* a o 3 segmentech: KVK (konsonant + vokál + konsonant): *rok*, KSK (konsonant + sonora + konsonant) *byt*, VKK (vokál + konsonant + konsonant), KKV (konsonant + konsonant + vokál): *hra, hle*, KKS (konsonant + konsonant + sonora): *str*, (strká). Nejfrekventovanější jsou kombinační typy KV (60% výskytů), KVK (17% výskytů), KKV (10% výskytů).

Nejdelší slabiky se vyskytují obvykle v případech, kdy slovům s 6 segmenty předchází nevokalická předložka: *v zvlášť vybraném materiále*)

Tzv. pobočná slabika

V některých slovech se vyskytuje tzv. vedlejší sonorní vrchol, který se nazývá pobočná slabika, jako je tomu např. ve slovech *rtuť, msta, lžička, lže* není častý, jejich výskyt je často spojován s tendencí pobočnou slabiku odstraňovat: například *lžička- žlička*.

V některých jazycích existují pouze slabiky otevřené (japonština), v některých je značné množství zavřených (gruzínština), jiné, např. čeština mají slabiky otevřené i zavřené.

Trvání slabik není v češtině významné. V některých jazycích, např. ve slovenštině se však trvání slabiky prosadilo jako podstatný rys popisu. V češtině je délka výlučně vlastností vokálů, trvání slabik nemá vliv na změnu jazykových jednotek.

V popisu slabiky rozeznáváme 3 základní části slabiky: nukleus, praeturu (iniciálu) a kodu. **Nukleem (jádrem)** může být, jak bylo již zmíněno výše, samohláska, dvojhláska nebo slabikotvorná souhláska. **Praetura** je souhláska nebo skupina souhlásek stojící před nukleem, koda je souhláska nebo souhlásková skupina stojící za nukleem.

Příklady slabičné stavby na konkrétních slovech: *drak* a *dost*:

d r a k
pratura nukleus koda

d o s t
pratura nukleus koda

Otevřená slabika – slabika bez kody: k+a (*ka-jak*), a+0 (*a-* spojka), r+o (*ro*), b+u (*bu-čet*), v+r (*vr-kat*), p+l (*klk*, *vl-čí*) **Zavřená slabika** – slabika s kodou (*cink*, *noc*, *tvář*, *hůl*, *pýr*, *krev*, *most*, *on*, *oř*).

Přízvukový takt

Přízvukový takt je elementární lineární rytmická jednotka. Podle Z. Palkové „je to v zásadě skupina slabik podřízená jednomu slovnímu přízvuku. Jako rytmická jednotka je charakterizovaná kontrastem mezi přízvučnou slabikou a sousedními slabikami nepřízvučnými“ (1994, s. 158).

Takt je jednotka shodná se slovem, pokud však máme na mysli slovo izolované. V proudu řeči je takt tvořen více slabikami (nad rámeček jednoho slova). Výrazy, které se přičleňují k následujícímu slovu s vlastním přízvukem se nazývají **proklitika** (předklonky), výrazy, které se přičleňují do jiného taktu s předcházejícím slovem se nazývají **enklitika** (příklonky). V češtině jsou proklitické např. jednoslabičné spojky (*a, i a, že, či*), enklitika jsou např. krátké tvary zájmen, jednoslabičné tvary slovesa *být*, apod. Při analýze mluveného projevu není možné přistupovat k hodnocení přízvučnosti a nepřízvučnosti krátkých slov automaticky, vždy vycházíme z reálné zvukové charakteristiky.

Podle umístění přízvučné slabiky v taktu se rozlišují **takty sestupné** (přízvuk na začátku) a **vzestupné** (přízvuk na konci) a **obstupné** (přízvuk uvnitř taktu).

Porovnáváme-li různé jazyky z hlediska rytmu, zjistíme, že se liší v tom, jak se v nich prosazuje přirozená tendence vyrovnávat rozdíly v trvání taktů: zrychlovat takty s větším počtem slabik a protahovat takty s nižším počtem slabik. V případě, že se v jazyce prosadila tendence vyrovnávat délku intervalu mezi přízvukovými vrcholy časovým trváním, hovoříme o tzv. **izochronním principu** (např. v angličtině).

Pokud se v jazyce jako základní krok časového průběhu řeči prosadila slabika a podobnost intervalu mezi přízvukovými vrcholy je závislá na počtu slabik mezi nimi, pak hovoříme o uplatňování tzv. **principu izosylabického** (např. v češtině).

Zvukovou charakteristiku taktu v češtině určuje jednak přízvukový vrchol a umístění meziaktové hranice. Jako nejčastější příznak přízvuku v běžné řeči, který působí na úrovni větné i slovní segmentace, se uplatňuje nejčastěji melodický průběh. Dojem přízvučnosti slabiky tedy vyvolává snížení nebo zvýšení tónu. Je překonána tradičně udržovaná představa „dynamické modulace souvislé řeči“, že přízvuk vzniká především zesílením první slabiky slova, jak míní např. B. Hála (Hála, 1962). Stejně tak není přijatelný názor, že pro signálem přízvuku je prodloužení samohlásky v přízvučné slabice. Rozdíl v délce samohlásek je totiž, jak již víme, fonologicky funkční (rada- ráda, dal-dál). Je však možné připustit, že může délka, nebo změna v trvání počátečního konsonantu podporovat „dojem přízvučnosti.“ Kvalita vokálu v přízvučné slabice rovněž nemůže být průvodním jevem přízvučnosti slabiky, neboť v češtině není kvalita samohlásek závislá na umístění ve slově (na rozdíl od ruštiny, kde vokály v nepřízvučné slabice jsou

redukovány). Připusťme však, že v neoficiálních projevech poznamenaných nedbalostí a rychlejším mluvním tempem, se i u českých mluvčích setkáváme s redukcí vokálů. K redukci ovšem dochází nejen v koncových vokálech, ale v kterémkoli místě slova.

V češtině se vyskytují nejčastěji takty dvouslabičné a tříslabičné. Výjimečně se setkáváme s pěti-, šesti- a sedmi-slabičnými.

Promluvo­vý úsek z hlediska recipienta si jej lze představit jako **skupinu taktů**, které jsou svým intonačním průběhem vázány do určitého celku. **Posluchač má pocit, jakoby mluvčí vyslovil úsek jedním tahem**. Promluvo­vý úsek je pro posluchače výraznější než takt (na to upozorňuje Palková). V jeho vědomí se prosazuje jako zvukový, nejčastěji intonační celek, zejména zřetelným vymezením meziúsekové hranice. Na rozdíl od vnímání přízvukových taktů, vykazovaly dosavadní výsledky výzkumů relativně vysokou shodu při určování promluvo­vých úseků (Palková, 1974, 29). Podle závěru některých výzkumů má většina mluvčích tendenci členit text na úseky dvoutaktové a čtyřtaktové, méně časté jsou jednotaktové a čtyřtaktové, vícetaktové jsou záležitostí okrajovou (Palková, 1974, s.43)

Při vymezení promluvo­vého úseku je třeba sledovat zvukové signály, jež jej charakterizují. Nejsilnějším podnětem pro vnímání meziúsekových hranic je **pauza**. Ovšem není tomu tak vždy. Je-li dostatečně zřetelná melodická **polokadence**, dochází ke vzniku úseku i bez pauzy. Jindy se signálem hranice mezi úseky stává i **změny tempa** při realizaci nevýrazné polokadence. Podle Dankovičové (1999), se v konci promluvo­vého úseku (intonační fráze) projevuje výrazné zpomalování jeho posledního slova, lze tedy usuzovat, že rovněž změny tempa artikulace mohou naznačovat předěl mezi úseky.

Zvukově je promluvo­vý úsek, někdy nazýván starým termínem kólón (z řečtiny), modulován **silově** větným přízvukem na významově nejdůležitějším slově úseku i **melodicky**.

Chrystal (1964) charakterizuje promluvo­vý úsek jako: „nejsnadněji vnímatelnou, opakující se, maximální jednotku, v níž jsou obsaženy lingvistické významy.“

Ve spontánních projevech se promluvo­vý úsek vytváří intuitivně, v textech předem připravených nebo čtených mluvčí často porušují hranice promluvo­vých úseků. Ve čteném projevu sice může signálem logického členění být interpunkce,

ovšem ta nemusí zvukovou stavbu odrážet (Krčmová, 1999). Členění na promluvové úseky je záležitostí individuálního pochopení textu.

Promluvový úsek je poslední jednotka, u níž můžeme pozorovat korespondenci mezi zvukovým a obsahovým členěním promluvy.

Další jednotky (výpověď, promluva, takovou přímou souvislost nevykazují).

Výpověď je tvořena jedním a více promluvovými úseky. Z fonetického hlediska je zvukově členěna větným přízvukem a intonací. Je tedy nositelkou intonačních prostředků modulace řeči. Signálem konce výpovědi je tzv. koncová kadence, pauza a obvykle i větný přízvuk na významově nejdůležitějším slově (v neutrální výpovědi).

Promluva je celek řeči mezi dvěma absolutními pauzami. Sjednocuje ji tematická soudržnost (textová koherence) a produktor, který ji vyslovuje a realizuje. Promluva může být monologická a dialogická. Z hlediska fonetického je dialog sledem promluv, které na sebe navazují. Z hlediska textu jde o jediný dialogický text. (Krčmová, 1997).

Úkoly:

1. Vyjmenujte jednotky souvislé řeči (hierarchicky je uspořádejte od nejmenší po největší) a uveďte, které zvukové vlastnosti je charakterizují.
2. Charakterizujte slabiku.
3. Jak se nazývá slabika zakončená kodou?
4. Ve slovech *sklonit, omdlít, vytrhl*:

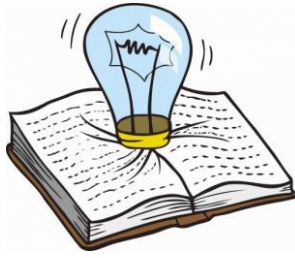
a) Určete počet slabik

b) Popište stavbu každé slabiky

5. Co je signálem hranice mezi promluvovými úseky?
6. Označte v textu hlavní slovní přízvuk a vypište slova, která jsou:
a) příklonkami, b) předklonkami:

Chcete se mě na něco zeptat? Vrátili jste už knížky do knihovny? Když nemůžeš nic vymyslet, nechej to na ostatních. Čím si Tomáš získal tvoji důvěru? Jak bych vám mohla pomoci? Mohl bys jim konečně všechno vysvětlit? Usedl do křesla a začal číst noviny.

7. Ve kterých nářečích je omezen výskyt slabikotvorných souhlásek a vznikají tak tzv. svarabhaptické hlásky (vsuvné vokály)?

9 USTÁLENÉ FORMY MODULACE SOUVISLÉ ŘEČI:

Modulace řeči

Souvislou řeč složenou ze slov a vět obohacují zvukové prostředky. Ty proud řeči člení a modulují jej – probíhají v něm změny v čase, v hlasitosti a ve výšce. K prostředkům rozčleňujících a modulujících lineární řetězec zvuků patří síla hlasu, melodie řeči, rytmus, barva hlasu, tempo řeči a pauzy. Na základě těchto prostředků fungují ustálené formy modulace souvislé řeči: slovní přízvuk, větný přízvuk, důraz, větná intonace a projevy emfáze.

Zvuková forma řeči je pro posluchače zdrojem rytmického pocitu. Rytmických vlastností využíváme nejen v různých formách slovesného umění, nýbrž i v běžné mluvní praxi. Obecně lze tvrdit, že rytmus je vždy založen na určité formě periodicity (opakování schémat, jednotek, které posluchač vnímá jako podobné). Nejmenší jednotkou zvukovou, na níž se mohou rytmické vlastnosti řeči uplatnit, je **přízvukový takt, skupina slabik vyslovená s jedním přízvukem na první slabice (např. Petr se bojí – 2 takty: Petr se a bojí. Petr se** vyslovíme společně s jedním hlavním přízvukem na slabice Pe- .

Pro dojem podobnosti je podstatný počet slabik v rytmické jednotce, tedy např. v taktu. Pro obecně platné rytmické schéma střídání stejného počtu slabik přízvučných a nepřízvučných používáme ve versologii pojem **metrum**. Jednotkou metra je stopa, zvukový úsek střídající dobu těžkou (se slovním přízvukem) a lehkou (bez slovního přízvuku). Metrum obvykle odpovídá taktům. Ve spojení s rytmem se hovoří o metroritmických vztazích. Metrická stopa je základní stavební jednotka při zobrazování metrických schémat, která mohou tvořit podklad pro záměrnou rytmickou organizaci jazykového textu. Způsob uplatnění určitého rytmického schématu při záměrné rytmické organizaci textu souvisí s vlastnostmi jazyka. čeština je z tohoto hlediska **daktylo-trochejská** - - převažují sestupné

stopy, dvoustopý daktyl s první dobou těžkou, : /– O/ a třístopý trochej s první dobou těžkou a dvěma dobami lehkými: /– O O/.

Ustálené formy modulace

Slovní přízvuk

Slovní přízvuk (neboli akcent) je charakterizován změnou slabiky řečového celku ve srovnání se slabikami ostatními. Slabika přízvučná je poněkud silnější a je realizována zvýšením nebo snížením tónu.

Čeština má přízvuk stálý, v jiných jazycích je přízvuk pohyblivý (např. v ruštině). Rozlišujeme přízvuk hlavní (na první slabice taktu) a přízvuk vedlejší (ve víceslabičných taktech, především ve slovech složených). Hlavní přízvuk je v češtině na první slabice taktu. Vedlejší přízvuk, jímž rozumíme mírné zvýraznění některé další slabiky uvnitř slova), stojí v češtině např. ve složenině na první slabice druhé části kompozita, např. černobílý, československý, novozélandský, v dlouhých slovech obvykle na třetí slabice, a na každé další liché slabice, např. nejbezpečnější. Uplatnění má při záměrné rytmické organizaci textu. Přízvuk souvisí s rytmem řeči.

Větný přízvuk

Větný přízvuk je zvýrazněním přízvuku nejdůležitějšího slova výpovědi nebo promluvového úseku, které se děje zesílením. Využití větného přízvuku souvisí bezprostředně s aktuálním členěním výpovědi. Klíčové slovo- jádro výpovědi je obvykle zvukově podtrženo zesílením přízvuku a melodickým pohybem. Postavení větného přízvuku se projevuje i v melodickém schématu výpovědi a to tak, že přízvučnou slabikou jádra začínají melodické konstrukce sloužící k rozlišování vět oznamovacích a tázacích i konstrukce odlišující nekoncové úseky od koncových. Většinou (v neutrálních výpovědích) je větný přízvuk umístěn v **koncovém taktu výpovědi** (nebo úseku), př. *Na včerejší přednášku nepřišel **Karel***. Je ovšem právě v takových výpovědích větný přízvuk méně výrazný, než ve výpovědích s motivovaným umístěním jádra výpovědi na jiné místo než je její koncová část, např. **Tomáš** nepřišel na večírek.

Pojem větný přízvuk souvisí s **aktuálním větným členěním**. V aktuálním členění se pomocí větného přízvuku vyděluje **téma sdělení** či, v případě výpovědního úseku, **jádro**. Větný přízvuk tedy zdůrazňuje to, co je důležité z hlediska smyslu výpovědi.

V bezpříznakové výpovědi je jádro (a spolu s ním i větný přízvuk) umístěováno v koncové části výpovědi, popřípadě může být dále závislé na významu výrazů nebo na jejich kontextové vazbě. V doplňovacích otázkách se větný přízvuk realizuje i na tázacím (př. ***Koho** jste pozvali na dnešní oslavu?*).

Důraz

Důraz je dalším stupněm silového zdůraznění důležitých výrazů. Většinou je provázen zvýrazněním artikulace a zpomalením tempa řeči. Důraz je velmi důležitý zejména pro interpretaci obsahu výpovědi posluchačem. Kromě věcného obsahu zprostředkovává rozličné postoje mluvčího k obsahu sdělení. Pozorujte následující výpověď? ***Děti zasadily v parku dub***, v níž změna pozice důrazu obměňuje význam sdělení.

Děti zasadily v parku **dub**.

Děti zasadily **v parku** dub.

Děti **zasadily** v parku dub.

Děti zasadily v parku dub.

Větná intonace

Větná intonace je způsob silového a melodického průběhu výpovědního celku,. Pro sdělování má význam jako signál ukončenosti-neukončenosti promluvy nebo odlišení jednotlivých ukončených vět podle komunikativní funkce (zajišťuje rozpoznání věty oznamovací od zjišťovací otázky). Čeština je řazena k jazykům, které mají stabilní zvukovou charakteristiku věty. Základem větné intonace je průběh výšky tónu ve větě nebo v její části (úseku) s využitím dynamických prostředků. V některých případech je intonace jediným prostředkem rozlišujícím

jinak naprosto shodné celky (*Přijedou už v pondělí. Přijedou už v pondělí?*), jindy působí paralelně s jinými prostředky (se slovosledem). V dané mluvní situaci se větná intonace využívá k vyjádření různých postojů (i citových) mluvčího, které jsou recipientem obvykle dobře interpretovány, jak je výraz souhlasu, odmítnutí, ironie, pohrdání, varování.

Pojem **intonace** je často nesprávně zaměňován s pojmem **melodie**. Pojem **melodie** je užší, označuje se jím výhradně průběh výšky základního tónu (vycházejícího z hlasivek).

Intonace je pojem zahrnující jednak melodii (tónovou modulaci), jednak i silovou modulaci.

Intonační kadence je nejmenší abstraktní melodické schéma, které v celkovém souvislém průběhu intonace vyčleňujeme. Pokud kadenci chápeme jako zvukově popisné schéma, pak máme na mysli část intonace charakterizovanou výhradně zvukovými vlastnostmi, především přítomností změny ve výšce tónu a směrem této změny. Rozlišujeme základní kadence: **klesavou, stoupavou a rovnou**, doplňujícími jsou kadence **stoupavo-klesavá a klesavo-stoupavá**. V souvislém textu se průběh intonace dá rozložit na několik kadencí.

Za koncovou kadenci považujeme zvukový průběh koncové části výpovědi počínaje posledním taktem.

Pokud kadenci chápeme jako schéma zvukově funkční, máme na mysli abstraktní **melodické schéma**, které se v jazyce stabilizovalo v určité funkci. Popis větné melodie byl rozpracován Chlumským, Petříkem, komplexní pohled na ni poskytuje práce M. Romportla a F. Daneše. F. Daneš zavedl pojem fonologický pojem **melodém**.

V češtině se uplatňují na strukturní úrovni věty intonační kadence, které:

- a) odlišují ukončenou a neukončenou výpověď
- b) v systému ukončených výpovědí odlišují různé výpovědní typy (zjišťovací otázku a oznamovací výpověď).
- c) odlišují neutrální výpověď od výpovědi citově zbarvené

Výklady o funkčních schématech spadají do problematiky fonologické.

Další prostředky charakterizující souvislý proud řeči (tempo řeči, pauzy)

Pauzy

Okolnosti vzniku pauz nejsou doposud kompletně popsány. Při vzniku se může totiž uplatnit až 40-50 proměnných. Výskyt pauz souvisí s výskytem prozodických jevů, jako je intonace, rytmus a tempo řeči. Někteří autoři považují za potřebné věnovat ve výzkumu pauz zřetel také k typu textu. Velká řada faktorů podmiňujících vznik pauz v projevu dosud nebyla dostatečně prokázána, ani sledována experimentálně.

Z fyziologických příčin vzniká pauza tam, kde je potřeba doplnit zásobu dechu v plicích. Pro sdělování má význam pauza komunikativní oddělující větší části řeči – řečové celky. Optimální je situace, kdy splývá s pauzou dechovou. Pokud tomu tak není, pak může docházet k narušení plynulosti mluvy. (Hála).

Müllerová a Nekvapil definují **pauzu jako přerušeni řeči u mluvčího identifikovatelné posluchačem**. Z definice vyplývá, že autoři počítají s významem pauzy i pro identifikaci sdělovaných významů.

Pauzy z hlediska trvání

Z hlediska trvání jde buď o pauzu **absolutní** (např. na konci výpovědi, promluvy), která má neomezenou délku, nebo o pauzu **relativní**, kterou rozumíme krátké přerušeni řeči.

Co je míněno krátkým přerušením řeči, není v odborné literatuře konkretizováno. Důvodem je zejména relativita hodnot trvání v kombinaci s dalšími prozodickými prostředky. Přesto se v 80. letech se někteří badatelé pokusili o stanovení časového prostoru, který je možno považovat za krajní minimální trvání přestávky v řeči. Pauzou je podle nich každá přestávka v řeči trvající minimálně 270 milisekund. Dees však za pauzu chápe přerušeni řeči v minimálním trvání 100 milisekund a považuje za podstatné odlišovat limity stanovené pro gramatické a hezitační pauzy. Udává, že gramatickou pauzou je přestávka v řeči trvající od 100 do 300 milisekund, ostatní (delší) odmlky v řeči považuje za pauzy hezitační.

Větší pozornost je v odborné literatuře věnována horní hranici pauzy. Z hlediska posluchače jí rozumíme únosnost trvání v celkovém trvání průběhu promluvy. Ta je však nepochybně relativní a závisí na tempu řeči, celkové frekvenci pauz a jejich

průměrné délce. Hranice únosnosti trvání pauzy bude pravděpodobně jiná u mluvčího s pomalým mluvním tempem, s častými a dlouhými pauzami než u mluvčího s opačnými charakteristikami.

Časté vkládání absolutních pauz mluvčí pociťuje jako rušivý zásah do plynule prováděných artikulačních aktů v souvislých řadách hlásek. Proto se běžně pauzy absolutní nahrazují pauzami relativními. Relativní pauzy jsou vlastně jen náznakem pauzy absolutní: „Činnost mluvidel se úplně nepřerušuje, nýbrž jenom do jisté míry omezuje, přitlumuje. Obojí forma, převaha absolutního přerušování nebo jen útlumů, se může užít, vždy závisí na úmyslu mluvčího a na druhu sdělení“ (Hála, 1965). Hála převahu jedné z forem uvádí jako stylisticky funkční- v denním hovoru jsou častější útlumy, v intelektuálním projevu je více absolutních pauz. S přerušením formou útlumu se lze setkat rovněž na úrovni mezitaktových předělů. Absolutní pauzy mezi takty se podle Hály vyskytují pouze v mluvě, která je mluvčím záměrně rozčleňována, ať už ze snahy po větší srozumitelnosti, nebo z afektovanosti

Pauzy z hlediska umístění v textu

Z hlediska umístění pauz v souvislé řeči dělíme pauzy na **nadvětné, mezivětné, vnitrovětné**. Toto dělení souvisí s předcházející klasifikací, neboť se jedná o pauzy, které se funkčně uplatňují při členění výpovědi a jejich správná realizace prozrazuje o mluvčím míru zvládnutí řečnického umění.

Pauzy syntaktické (funkční), zamýšlené

Pauzy syntaktické jsou v odborných publikacích považovány za základní druh pauz. Uplatňují se při členění textu na minimální sémanticko-syntaktické jednotky, logické celky, syntaktické fráze a jsou vzhledem k podílu na efektivitě sdělování informací velmi funkční. Jsou dále děleny na koncové a nekoncové. Toto dělení je založeno na pozorování umístění pauz v projevu. Nekoncové se dělí na **distinktivní**, tj. ty, které mohou signalizovat syntaktický vztah a tudíž různý význam, a **nedistinktivní**.

K distinktivním lze zařadit **důrazové** pauzy a **kontaktové**.

Důrazové pauzy, jejichž funkcí je zvýraznit klíčový výraz, spojení obvykle stojí před i za zdůrazňovaným slovem (spojením). Tyto pauzy bývají podle Müllerové spojeno s typem temperamentu mluvčího, s ustáleným způsobem přednášení a promlouvání s posluchači. Projevuje se zde jednak sepětí s věcným obsahem a se snahou vzbudit pozornost posluchačů.

Kontaktné pauzy podle zjištění (Müllerová, Nekvapil) jsou umístovány většinou po přídatných výrazech: *že, že ano*, které mají vlastní intonační průběh, obvykle antikadenční. Vyskytují se rovněž po otázkách v dialogu. Vzhledem k tomu, že oba druhy pauz posledně jmenované jsou zamýšlené, respektive jsou výsledkem volního úsilí, a tedy vědomé, mají své funkce: pauza kontaktná má funkci očekávání odpovědi a funkci přípravnou (v dialogu) a další funkce, jež lze označit za rétorické.

J. Mistrík se zmiňuje o **pauze umělecké**. Podle něj vzniká buď jako fyziologická, nebo jako významová anebo jako estetický výrazový prostředek. Její vznik je podmíněn hloubkou předcházejícího textu a doznívá v textu následujícím. Je to často výrazem silného citu, který se nedá nebo nechce vyjádřit artikulovanými prostředky řeči. Opakováním této pauzy v textu však může snížit její stylistickou sílu. V případě umělecké pauzy se často setkáváme s tím, že její umístění vůbec nesouvisí s umístěním pauzy významové, ba naopak.. Umělecká pauza je nevyhnutelným prostředkem jevištní řeči a v recitaci uměleckého textu. Slouží recitátorovi či herci ke znásobení estetiky přednášeného textu, tedy účinku řeči na posluchače.

Pauzy nesyntaktické, nefunkční, nezamýšlené

Jejich výskyt je vázán především na spontánní projevy. Vznik těchto pauz je motivován úsilím mluvčího o adekvátní sdělení zamýšleného projevu. Projevuje se zde tedy určitý ohled na posluchače, ať je fyzicky přítomen, nebo není. K promýšlení a formulování užívají mluvčí časově únosných přestávek v řeči, které mají význam i pro posluchače, neboť mu poskytují čas k postupnému vnímání obsahu sdělení. Některé pauzy (zvláště delší a navíc vyplněné paralingválními zvuky nebo vycpávkovými slůvky) však často indikují druh potíží produktora, které se v čase plánování vyskytnou. Jsou příznakem komunikačního neúspěchu

v takových extrémních situacích, jako je například křížení frázování s obsahem sdělení, nebo v případě, kdy mluvčí chce zamaskovat komunikační neschopnost, má-li poruchu řeči (koktavost, afázii).

Pauzy hezitační v nich mluvčí většinou ulpívá na některých slovech, slabikách nebo hláskách. Bývají prázdné nebo vyplněné nežádoucími paralingválními zvuky, někdy i nejrůznějšími parazitními, výplňkovými výrazy (*tedy, tak, takže, v podstatě, apod.*). Tyto pauzy slouží mluvčímu k uspořádání myšlenek (k ujasnění toho, **co říci**) a k nalezení vhodného výrazu, slovního tvaru nebo jeho zpřesnění (k ujasnění toho, **jak to říci**). Častý výskyt zvuků a výrazů, kterými je přerušována plynulá řeč působí nekulturně. Tato pauza vzniká na různých místech v mluveném projevu, kde se mluvčí ocitne v bezradné situaci, kdy ztratí rytmus myšlení. Jsou to pauzy, které souvisejí s nedostatky v plánování- mluvčí neví, co má říkat, nemá ujasněnou výpovědní perspektivu. Jiným typem pauzy je **pauza emocionální**, respektive náhlé přerušování řeči při silných rozpacích nebo při intenzivním citovém vzrušení.

Tempo řeči a agogika

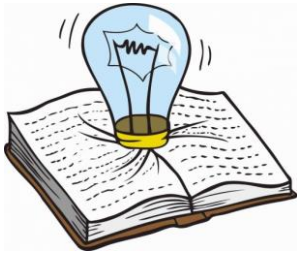
Pojem **tempo řeči** užíváme pro vyjádření rychlosti řeči (ve slabikách za sekundu). Vypočítáme jej tak, že počet slabik vyslovených v daném úseku vydělíme celkovým časem promluvy (včetně pauz), resp. její části. Průměrná hodnota tempa řeči v nepřipraveném projevu (v různých řečových úlohách) činí asi 4 slabiky za sekundu. Pojem **tempo artiklace** užíváme pro vyjádření rychlosti artiklace (ve slabikách za sekundu). Vypočítáme jej tak, že počet slabik vyslovených v daném úseku řeči vydělíme čistým časem, kdy mluvčí artikuloval (tedy čas po odečtení trvání všech pauz). V plynulé řeči dochází ke změnám tempa. Tyto změny jsou velmi důležité pro udržení posluchačovy pozornosti při naslouchání, a zároveň umožňují produktorovi zvýraznit některé části sdělení. Změny tempa řeči se nazývají **agogikou**. Někdy jsou změny v tempu z hlediska posluchače úmyslné (ke zvýraznění některého výrazu zvolí pomalejší tempo), jindy neúmyslné (produktor řeč zpomaluje v důsledku potíží s formulací, prokládá text častými a dlouhými pauzami).

Tempo a jeho změny fungují komplexně s ostatními prozodickými složkami řeči (s rozvržením pauz, s melodií, větným přízvukem, důrazem).

Rozlišujeme tempo věcné, tempo individuální a národní. **Věcné tempo** je dáno obsahem sdělení. Je rychlejší, mluvíme-li o věcech nepodstatných a známých, a pomalejší chceme-li část svého sdělení záměrně zdůraznit. Je ovlivňováno druhem, obsahem, účelem projevu (slavnostní projevy bývají pomalejší než běžný rozhovor). Tempo věcné využíváme ke stylistickým účelům. **Tempo individuální** je dáno především psychologickými vlastnostmi, únavou, nemocí, stresem.

Úkoly:

1. Vysvětlete pojem modulace řeči. Uveďte příklad pro modulaci časovou.
2. Čím je charakteristický slovní přízvuk češtiny?
3. V čem spočívá význam intonace?
4. Ve kterých projevech je výskyt hezitačních pauz nejčastější?

10 KOMBINACE HLÁSEK a JEJICH VZÁJEMNÉ OVLIŇOVÁNÍ

Kombinace hlásek ve slabikách

V předchozích výkladech jsme se zabývali artikulačním popisem jednotlivých českých hlásek, na jehož základě dovedeme poznat a určit jejich charakteristiku. V souvislé řeči se však hlásky neobjevují izolovaně, běžně dochází k jejich vzájemnému spojování ve slabiky a takty, tedy vyšší zvukové celky. Nejčastější jsou v češtině slabiky, které jsou tvořeny konsonantem (K) a vokalickým jádrem (V) → KV, tedy ty kombinace, které odpovídají tzv. **otevřené slabice** (*já, my, to, Jana* (ja+na), *okolo* (o+ko+lo)). Jsou ovšem rovněž možné kombinace v opačném pořadí (VK), kdy se vytvářejí tzv. **zavřené slabiky** (*on, úl, až*).

Na rozdíl od jiných jazyků se v češtině vyskytují ve velkém množství souhláskové kombinace uvnitř jedné slabiky, např. KKV ve slovech *kde, tře, kra*, KKKV *mzda, sklo*, KKVK *trůn, chrám*, KVKK *dost, mast*, KKVKK *chvost, sport, plášť*.

Pokud je jádrem slabiky sonorní konsonant, jsou souhláskové kombinace v jedné slabice složitější: *smrk, čtvrt*.

Při koartikulaci se souhlásky někdy vzájemně ovlivňují do té míry, že se mění více či méně jejich vlastnosti. Tyto změny jsou dány jednak fyziologií mluvidel, některé se vyskytují ve všech jazycích, jiné jen v některém jazyce. Z hlediska ortoepie jsou hláskové změny vznikající koartikulací hodnoceny jako spisovné, a tedy závazné, jiné jsou ortoepicky přípustné, ale nezávazné, některé jsou považovány za neortoepické, nespisovné.

Hláskové změny:

a) Asimilace

Asimilace znělosti: je taková změna, kdy se znělostní kvalita souhlásky mění podle znělostní kvality sousední souhlásky tak, že se celá skupina vysloví buď zněle, nebo nezněle. Asimilace znělosti je nejrozšířenější souhláskovou změnou v češtině. Jde o jev, který výrazně odlišuje optický a zvukový obraz slova, protože český pravopis zachycuje nebere asimilaci v úvahu a zachycuje morfologické složení slova.

K asimilaci znělosti dochází uvnitř slova i mezi slovy (mezislovní asimilace znělosti) vždy u hlásek **párových**.

Výslovnost skupiny se řídí podle znělosti hlásky poslední: ke-li pořadí Z(znělá)+N (neznělá), pak výsledek je NN (neznělá-neznělá), např. ve slově *včela* se zněle v mění pod vlivem neznělého **č** na neznělé **f**, celá skupina se tedy vysloví **nezněle** [fčela]. Je-li pořadí N (neznělá)+Z (znělá), pak je výsledná výslovnost ZZ (znělá+znělá): *kdo* [gdo], *zpívat* [spívat], *nůžky* [núški], *prosba* [prozba], *sbor* [zbor], *sdružení* [združení].

Jedinečné souhlásky se asimilace neúčastní. Ve výslovnosti se jasně odlišují slova: *kousla- kouzla, brali-prali*. Zachování znělého konsonantu před jedinečným, jímž začíná další slovo, je oblastní (moravskou) variantou výslovnosti spisovné. Sonorizace neznělého konsonantu je však nespisovná: *jen kousek mýdla* [jen kouseg mídla].

Před souhláskami jedinečnými k asimilaci znělosti, jak jsem již uvedli, **nedochází**, platí proto: Z+J=ZJ, N+J= NJ: *směna - změna, prát - brát, čtvrtletí* [čtvrletí] nikoli [čtvrdletí]-tato podoba je nespisovná.

Pokud mezi slovy realizujeme pauzu, k asimilaci nedochází, poslední znělá hláska slova před pauzou ztrácí svou znělost- mění se ve svůj neznělý protějšek

Při spojení slov bez přerušení pauzou dochází k **mezislovní asimilaci** podobně jako uvnitř slova: *lov ptáků* [lof ptáků], *před koncertem* [přet koncertem], *bez charakteru* [bes xarakteru], *s babičkou* [z babičkou], *tak dělej* [tag d'elej], *víš dobře* [víž dobře], *šest hodin* [šesd hoďin].

Provedení nebo neprovedení mezislovní asimilace závisí často na rychlosti řeči. Při volném tempu, kdy vyslovujeme pečlivěji, je obvykle zřetelná hranice mezi slovy, a pak k asimilaci nedochází. V některých spojeních můžeme proto slyšet výslovnost dvojí, např. *mluv hlasitěji* [mluv hlasitěji] i [mluf hlasitěji], *klub dlouhánů* [klup dlouhánů] i [klub dlouhánů].

Podle směru rozlišujeme **asimilaci progresivní** : *shoda* vyslovíme jako [sxoda] a **regresivní**: s *včela* [fčela], *těžko* [ťeško], *prosba* [prozba].

Realizace hlásky h ve skupině se s je buď znělá a celá skupina podléhá regresivní asimilaci [zhoda nazhledanou zhromaždění zhluk zhle:dnout], nebo ve skupině dochází k asimilaci progresivní a celek se vyslovuje jako sch [sxoda nazhledanou sxon]. Obě varianty výslovnosti jsou spisovné. Varianta se [zh] je častější na Moravě.

Realizace hlásky ř je na začátku slova a před samohláskou nebo sonorou a v sousedství znělé souhlásky, *hřmí*, *heřmánek*, je **znělá**. Vedle souhlásek neznělých a na konci slov před pauzou je **ř neznělá**. U **ř** dochází k asimilaci progresivní (*příst*, *přízeň*, *křída*, *stříká*) i regresivní (*dvířka*, *lékařka*).

Realizace hlásky v v kombinaci s dalšími souhláskami:

Hlásky **v** představuje zvláštní případ asimilačních změn. Před neznělými souhláskami a na konci slova před pauzou **v** ztrácí svou znělost (*pozdravte*, *v potoce*, *dav*) stejně jako je tomu v případech ostatních.

Samo **v** však asimilaci nezpůsobuje, chová se tedy jako jedinečná, jak je patrné ve výslovnosti následujících českých slov a spojení: *svět*, *svatý*, *svolat*, *zvolat*, *květ*, *kvůli*, *kolik vážíš*, *tak vidíš*.

Jen v některých nářečích (např. lašském, dochází k postupné asimilaci v pozici **v** po neznělé souhlásce: *tvoje* – *tfoje*, *svíčka* – *sfíčka*.

Nespisovné typy asimilace znělosti

V nářečích severní a východní Moravy je běžná nespisovná asimilovaná výslovnost ve slovních spojeních, např. *za jak dlouho* [za jag dlouho], *k domu* [g domu], *k vodě* [g vod'e].

Asimilace artikulačního místa

Při asimilaci artikulačního místa konsonant přizpůsobuje místo svého tvoření souhlásce sousední. Ostatní vlastnosti souhlásky zůstávají zachovány. V češtině je to například změna výslovnosti slova *hodně* na [hod'ňe], *pondělí* na [poňd'elí], *studeti* na [studen't'i], *venku* na [ven'ku]. Uvedené příklady jsou považovány za přípustné.

Za nespisovné případy asimilace artikulačního místa považujeme nářeční výslovnost číslovky *sedm* a slov příbuzných [sedn sedmna:ct], nedbalou výslovnost spojení *ten bude rád*: [tem bude rá't], obecně českou asimilaci ve *slovech ščesat, sčítat* [ščesat ščítat]. Nespisovná je asimilace artikulačního místa mezi slovy: *on dělá* [oň d'elá].

Asimilace artikulačního způsobu

Asimilace artikulačního způsobu je změna, při níž artikulační překážka charakteristická pro určitou souhlásku ovlivní podobu souhlásky sousední, např. *Slovensko* [slovencko], kde závěr vytvořený před **n** se přenesse na začátek následující úžinového **s**, takže vyslovíme polozávěrové **c**, podobně výslovnost slova *menší* se mění na [men'čí]. Tyto změny ve výslovnosti jsou **neortoepické**. Příkladem asimilace artikulačního způsobu, který není v rozporu s pravidly spisovné výslovnosti, je změna skupiny **ts** (závěrové **t** a úžinové **s**) na polozávěrové **c** ve slově *dětský* [d'eckí].

b) Disimilace.

Disimilace neboli rozrůznění je v češtině okrajovým jevem (regionálním). Její podstatou je např. změna místa artikulace dvou frikativ po sobě tak, že se první frikativa změní v explozívu: **sch**ovat **sk**ovat, nebo palatála **ť** se před alveolárou mění v jinou palatální souhlásku : *zaplát'ete* zaplaj'te, jiné příklady na disimilaci samohlásek: rozrůznění **komeník** namísto **kominík**, **čokoláda** – **čekuláda**.

c) Intervokální oslabování konsonantů

Oslabování konsonantů mezi vokály je změna, při níž se v pozici mezi samohláskami oslabuje artikulační překážka, jíž se tvoří konsonant. V češtině je tato změna považována za neortoepickou. Posлуhač vnímá výslovnost s touto změnou jako nedbalost. Příčinou je nejčastěji kombinace rychlé řeči a ležérnosti mluvčího: intervokální oslabování postihuje nejčastěji závěrové souhlásky **d,b**, ale i úžínové **v, h** : *tady*- tai, *tedy* [tei]bude – [bue], *takový*[takoi:], *lavice* [laice], *toho* [too].

d) Nazalizace je změna, při níž se vokál v sousedství nazálního konsonantu stává nosovým. V češtině je tato změna jevem v nedbalé výslovnosti.

e) Redukce samohlásek je změna, při níž se oslabuje kvalitativní i kvantitativní charakteristika samohlásky. Typickým jevem je v ruštině, v níž se redukují samohlásky v nepřízvučných slabikách. V češtině je tato změna produktem nedbalé výslovnosti, a proto se objevuje jen v nespisovné vrstvě jazyka. V rychlém tempu se s ní bohužel setkáváme poměrně často: *materiál* (matriál), *byla zajímavá* (bla zajímavá).

f) Metateze je přeskupení hlásek nebo celých slabik. V historickém vývoji jsme poznali metatezi likvid v praslovanštině. Působením přejímání slov z cizích jazyků se objevuje v nespisovné češtině u slov přejatých: *revolver* [levorver], *parazol* [palasor] V současné češtině je pouze v nespisovné vrstvě jazyka v některých slovech, často se s ní setkáváme ve výslovnosti malých dětí: *lžička* [žlička], *rajče* [jarče], *velryba* [verliba], *celer*[cerel], mramor [marmor],

g) Elize neboli vypouštění hlásek, se v češtině objevuje jako jev nespisovný. Nejčastěji je vykytuje ve složitějších souhláskových skupinách: *švestka* [šveska], *kostka* [koska], *vždycky*[dycki], *kdepak* [depak].

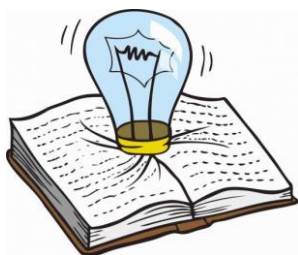
h) Proteze je neortoepické přisouvání hlásky (nejčastěji -v- na začátek slova začínajícího samohláskou **o**: *okno – vokno, opravdu – opravdu, ono-voni*. V některých nářečích se vyskytuje i před vokály jinými, např. před **a** a **u**: *ha, huž*

i) Epenteze je vložení hlásky na některé místo ve slově. Většinou se vkládají samohlásky pro usnadnění výslovnosti: *sestra-sester, hledisko – hledisek, sedm-sedum*. Epenteze souhlásek je jev ojedinělý, příklady najdeme pouze v některých nářečích.

j) Hiátové j: hiát je šev mezi dvěma samohláskami, které stojí vedle sebe, ale každá patří k jiné slabice. V češtině je nejběžnější hiátovou hláskou **j**, které se vkládá mezi dvě samohlásky, z nichž první je samohláska **i**, např. ve výslovnosti cizích slov: *mediální, biologie*.

Úkoly:

1. Které hláskové změny jsou ortoepické?
2. Popište asimilaci znělosti:

11 ORTOEPIE

Ortoepie (spisovná výslovnost)

Ortoepie je soubor norem, které vymezují spisovný standard zvukové podoby jazyka, jimiž se řídí zvuková podoba spisovných mluvených projevů. Jejím protějškem je ortografie, která představuje soubor analogických norem, jimiž se řídí grafická podoba psaného spisovného jazyka.

Součástí ortoepie je **ortofonie**, správná podoba výslovnosti jednotlivých hlásek. Ortoepie se soustřeďuje nejen na problematiku kvality a kvantity jednotlivých hlásek, nýbrž i na správnou realizaci hlásek v řečovém řetězci, a modulačních prostředků souvislé řeči.

Ortoepie češtiny je popsána ve dvou starších základních příručkách: B. Hála kol.: **Spisovná výslovnost I** (výslovnost slov domácích - 2. vydání z roku 1967) a M. Romportl: **Výslovnost spisovné češtiny** (o výslovnosti slov přejatých a cizích vlastních jmen spolu s výslovnostním slovníkem (1978). Obě příručky vydala ortoepická komise při Ústavu pro jazyk český. Romportlova příručka dnes již zcela neplatí, neboť výslovnost některých cizích slov je dnes variantní, případně se změnil názory odborníků.

Autorkou normativní příručky **Česká výslovnostní norma** (1995) je Jiřina Hůrková. Pro potřeby profesionálních mluvčích byla vydána příručka Zdeny Palkové **Stručná pravidla české ortoepie** (1994), J. Zeman je autorem příručky: **Základy české ortoepie** (2008).

Ortoepická norma stanovená kodifikačními příručkami se týká správné kvantity a kvality výslovnosti hlásek, kvality výslovnosti souhláskových skupin, stanovuje pravidla pro užívání rázu, Ortoepická norma je určena pro celou oblast projevů

s jistým stupněm veřejnosti. Předpokládá široký okruh uživatelů, nejen mluvčí laické, ale i profesionální. Ačkoli je ortoepická norma ve své podstatě jednotná, je zároveň vnitřně slohově diferencovaná. Slohová rozrůzněnost mluvného jazyka se projevuje v rozlišování výslovnostních stylů.

Podle Jiřiny Hůrkové rozlišujeme 3 výslovnostní styly:

- a) **základní „neutrální“ styl** je styl kultivovaného denního styku, který se uplatňuje ve veřejných projevech neutrálního charakteru např. při oficiálním projevu a jednání, v odborných přednáškách, ve veřejných mluvených projevech, rozhlasovém a televizním zpravodajství, apod.).
- b) **vybraný „vyšší styl** je styl slavnostních oficiálních projevů a projevů realizovaných ve výjimečných mluvních situacích (při ztížených akustických podmínkách), který se vyznačuje volnějším mluvním tempem.. Tato norma je určena hecům, tedy pro potřeby tzv. jevištní řeči.
- c) **zběžný, „nižší“, hovorový styl** je styl denního hovorového styku (v rozhlasových a televizních rozhovorech, v komentářích sportovních přenosů, besedách, pracovních projevech). Tento styl klade nižší nároky na výraznost, je pro něj typické rychlejší mluvní tempo a využívání ortoepicky přípustných zjednodušení souhláskových skupin, atd.

Pod hranicí zběžného stylu nachází nespisovný výslovnostní styl, který v sobě zahrnuje prvky nářeční a jevy, která plynou u nedbalosti výslovnosti.

Volbu výslovnostního stylu v daném řečovém projevu ovlivňují slohotvorní činitelé objektivní a subjektivní povahy. Značný vliv v konkrétní situaci projevu mají subjektivní činitelé vyplývající z jedinečných vlastností mluvčího, z jeho mentality, temperamentu, jazykových znalostí a zkušeností a vyjadřovacích schopností. Pro výsledný dojem z projevu je podstatný způsob výslovnosti hlásek v souvislém řečovém řetězci a využívání prozodických prostředků řeči.

Podle Palkové rozlišujeme 2 základní druhy výslovnosti: 1. Při výslovnosti **explicitní** (plné) zůstávají zachovány krajní polohy artikulace jednotlivých hlásek i přechodové fáze mezi nimi. 2. Při výslovnosti **náznakové** (implicitní) se mluvidla

do krajních poloh nedostanou, je pouze naznačen jejich směr, přechody mezi cílovými polohami kolísají, stejně jako výsledný obraz celé znakové jednotky. Taková výslovnost, pro níž je charakteristická rychlá artikulace, je nedbalá.

Nejčastější nedostatky ve výslovnosti vokálů

- a) z hlediska ortofonické kvality se ve výslovnosti českých samohlásek se setkáváme s přílišnou otevřeností samohlásek **i**, **e** (ve středních Čechách). Naopak u mluvčích z Moravy se setkáváme u nadměrnou zavřeností samohlásek **e**, **i**. Vzhledem k tomu, že řada profesionálních mluvčích, zejména z řad televizních hlasatelů a moderátorů (nepoučených o ortoepických zásadách) porušují kvalitu českých samohlásek, je velkým nebezpečím, že nápodobou bude ovlivněna výslovnost těch, kteří takové projevy konzumují.
- b) z hlediska ortofonické kvantity je porušováno zachování rozdílu v délce vokálů, který je v češtině významotvorný (srovnej *peče- péče, sval-svál*). Sklon ke zkracování mají jednak mluvčí z oblasti lašských a valašských nářečí, objevuje však i v obecné češtině. Je typický v běžných projevech neoficiální povahy, bohužel však často zasahuje i do projevů oficiálních, které jsou tímto jevem znehodnocovány. Ke krácení dochází většinou u samohlásek vysokých **í**, **ú** (ve vatech slovesech s 4. třídou: *prosim, chodim*), ale i v dalších případech (*dolu, uplňe*). Méně často u **é** (*takoveho*).
Protahování délky je běžné ve slovech *nahoru* (*nahóru*),
dolů (*dólu*), často je projevem emocí (*bylo tam móře lidí, no bóže*.)

Nejčastější nedostatky ve výslovnosti konsonantů

Odchylky ve výslovnosti jednotlivých souhlásek mají různé příčiny. Mohou být důsledkem logopedických vad, odchýlné výslovnosti konsonantů v rodném nářečí, jindy může jít o nedbalost, ležérnost mluvčího.

Vady výslovnosti

Vadami výslovnosti a zejména jejich odstraňování se zabývá logopedie – součást speciální pedagogiky. Nejčastějšími vadami výslovnosti, jež je žádoucí u dětí odstranit do začátku školní docházky, jsou : **rotacismus**, **sigmatismus**, **lambdacismus**. Podrobný popis těchto a dalších vad je popsán v jiných publikacích (Sovák, Vyštejn a další).

Rotacismus patří k nejnápadnějším a nejčastějším vadám. Postihuje výslovnost hlásky **r**. U mluvčích profesionálních mluvčích (učitelů, recitátorů, herců, hlasatelů) je tato vada (zadopatrová výslovnost **r**, třené **r**, čípkové **r**) nežádoucí.

Správná výslovnost alveolárního kmitavého **r** je předpokladem správné výslovnosti hlásky **ř** (nesprávná výslovnost se nazývá **rotacismus bohemicus**). Vady **ř** jsou podobné jako vady **r**, individuální vadou je výslovnost **ř** vždy neznělá i v polohách, v nichž se ve spisovné jazyce vyslovuje vždy **ř** znělé.

Sigmatismus patří k častým vadám. Postihuje souhlásky označované souborným názvem sykavky. Vada sykavek je velmi nápadná a rušivá zejména v oficiálních projevech.

Lambdacismus je chybná výslovnost hlásky **l**, které v dětské řeči bývá nahrazováno hláskou **v**, nebo **j**.

Příčiny vad, které jsou způsobeny patologickým stavem mluvidel (nesprávný skus, rozštěp patra) diagnostikuje odborný lékař- foniatr. Náprava řeči má být realizována pod dohledem logopeda. Odstraňování vad výslovnosti je nejvhodnější v předškolním věku, jsou ovšem běžné případy, kdy se logopedické vady odstraní i v dospělém věku. Svědčí o tom konkrétní případy lidí, kteří z důvodu své profese byli motivováni k nápravě, která zaznamenala dobré výsledky.

Odchyly nářeční

V některých nářečích se vyslovují jednotlivé hlásky odlišně od spisovné výslovnosti. Řada nářečí si např. uchovala tzv. tvrdé **l** (moravskoslovenská nářečí, částečně v jihozápadních Čechách), poněkud řidčí je výslovnost měkkého **l̂**. Ve spisovné češtině je třeba vyslovovat pouze tzv. střední **l**.

Výjimečně se v některých nářečích setkáme s nespisovnou výslovností obouretného **v** (pravda – prawda).

V lašských a některých moravskoslovenských nářečích jsou hlásky **t'** a **d'** vyslovovány s doprovodným sykavým šumem. Výsledkem této změny (asibilace) jsou souhlásky podobné afrikátám – *děti* (Зeci).

Odchyly z nedbalé výslovnosti

V rychlé, nedbalé řeči bývají některé souhlásky vysloveny s nedostatečnou intenzitou. Koncové konsonanty nejsou vůbec vysloveny (*část- čás, čtrnáct- čtrnáct*), často dochází k intervokalickému oslabení konsonantů **v, j, h** (*takoéo, too*).

Vlastní ortoepie češtiny

1. Ráz

V proudu řeči je třeba dbát na rozlišování dvojhlásek a hiátového postavení samohlásek vedle sebe, kde jsme na s. uváděli poučení o užití rázu. Ráz se z hlediska percepce projevuje jako zřetelnější oddělení samohlásky od předchozí slabiky.

Ráz (tvrdý hlasový začátek) vyslovujeme v češtině vždy na počátku slova začínajícího vokálem (na počátku věty, úseku): Iva přišla. A co ještě chceš?

Mezi dvěma samohláskami ráz neužíváme v případě setkání dvou samohlásek uvnitř slova (nejčastěji cizího původu): *ideál, chaos, kakao*. Užití rázu záleží na druhu projevu, na stylu projevu, tempu řeči, dynamice.

Kodifikace doporučuje užití rázu :

- a) po neslabičných předložkách: *k oknu, z okna, v ose*: k ?oknu, s ?okna, f ?ose
- b) po nepřízvučném jednoslabičném slově *byl unavený*: bil ?unavení
- c) mezi dvěma vokály na hranici předložky nebo předpony:
doopravdy do Evropy, u okna: do?opravdy, do ?evropi

Na užití rázu závisí znělost nebo neznělost koncové souhlásky (párové) předcházejícího slova:

- a) **po použití rázu** je předcházející souhláska vždy neznělá (výslovnost nekolísá)- *pod oknem, bezodkladně*: pod ?oknem, bes?odkladně
- b) **při vypouštění rázu** záleží na tom, jaká slova vedle sebe stojí:
 - ba) na hranici předpony nebo jednoslabičné přízvučné předložky je předcházející souhláska **znělá**:
pod oknem, bez ustání, přes oceán: podoknem, bezustání
 - bb) na hranici dvou slov je předcházející souhláska **neznělá**:
lev odešel, pět orchidejí: lef odešel, pjet orxidejí

Ráz můžeme (ale nemusíme) vyslovit na švu složeniny (*pravouhly*), na morfematickém švu (*neobchodují, neúhledný*), i na styku dvou slov (*po otci, na úpatí*).

2. Spojení dvou foneticky stejných souhlásek

Ve spojení dvou foneticky stejných konsonantů souhlásky snadno splývají. Uvnitř slova požaduje kodifikace výslovnost zdvojenou v případech, jde-li o rozlišení významu: *racci, předtančení, nejjasnější, oznamme, uvědomme si, půllitr, dvojjazyčný*. Na rozhraní dvou slov je bez výjimky požadována výslovnost zdvojená (i mezi předložkou a jménem): *byl listopad, nad domem, nad tebe*.

Zjednodušení je kodifikované uvnitř kmene slova nebo na morfematickém švu, který není zřetelně pocitován: *panna, Anna, kamenný*: [pana], [ana], [kamení]. Na zřetelném morfologickém švu je možná výslovnost obojí (podle pečlivosti a stylu projevu: [bezzubí] i [bezubí], [babiččin] i [babičin]

3. Výslovnost neslabičných předložek s, z se řídí asimilací znělosti (popsali jsme výše): *z Bratislavy, s Bratislavou*: [z braťislavi, [z braťislavou], *z pohraničí, s pohraničím* [s pohraničí] s [pohraničím]

Před jedinečnou souhláskou a před **v** na začátku následujícího slova může být psané **z** vyslovováno jednak jako **z**, jednak jako **s**: *z jara* [z jara], i [s jara] (tato možnost však působí nepřírozně): *z mostu*, [z mostu] i [s mostu], *s lesem* [z lesem] i [s lesem], *s Jaroslavem* [s jaroslavem] [z jaroslavem].

Pouze **s** se vyslovuje ve spojení se zájmeny v 7. pádě: *s ním, s vámi*

Předložka **přes** se vyslovuje se **z** před jedinečnými souhláskami a před vokály bez rázu: *přes jámu, přes most* [přez jámu], [přez most].

4. Výslovnost sousedních souhlásek

Ve tvarech imperativu se doporučuje výslovnost se ztrátou znělosti na konci kmene: *buďme* [buťme], *snažme se* [snašme se], *povězme* [povjesme]. Výslovnost [buďme], [snažme se], [povězme] je spisovnou variantou oblastní.

Končí-li kmen na neznělou souhlásku, je spisovná výslovnost pouze s neznělou souhláskou: *vraťme, kupme*. Výslovnost se znělou souhláskou je nářeční.

Ve skupinách sykavek a polosykavek se vyžaduje plná výslovnost beze změny:

zčervenat [sčervenat] nikoli [ščevenat], *sčítat* [sčítat] nikoli [ščítat],
z Čech [s čecx] nikoli [š čex], *mužský* [mušský] nikoli [muský]

Ve spojení explozív t,d s úžinovou hláskou š, ve slovech *dětský, bohatství, městský, větší, kratší* připouští norma zjednodušení ve výslovnosti slov: [d'eckí], [bohactví], [mňesckí], [vječí], [kračí].

Na morfeomatickém švu ve skupině t+s, d+s požaduje kodifikace výslovnost plnou: *potstavec, potskalí, pot sebou, ot sestri*.

Ve spojení souhlásek t,d +z,ž (*podzim, od země, od života*) dává norma přednost plné výslovnosti, připouští i varianty se zjednodušením: [podzim] i [po3im], [od země] i [o3emně], [od života] i [o3ivota]. Na rozhraní dvou slov je ovšem zjednodušení nepřipustné.

Ve spojení hlásek n, ň se sykavkami s, z, š, ž se požaduje plná výslovnost: *ženská, Slovensko, loňská, Honza, manžel*

V obecné češtině dochází ke spodobě artikulačního způsobu (úžinová hláska se mění v polozávěrovou).

Výslovnost některých dalších souhláskových skupin

Spojení t,d + c,č: ve většině případů požaduje norma plnou výslovnost obou souhlásek ve skupině: *otci, krátce, předčasne* [přetčasne].

Zjednodušení je doporučeno vzhledem k snadnější výslovnosti ve slovech *dcera, ctnost, srdce* - [cera], [cnost], [srce].

Spojení c+t na konci slova a **č+t** na začátku slova: norma žádá výslovnost obou hlásek beze změny: *jedenáct, šestnáct*

Spojení p+s, p+š: norma vyžaduje výslovnost beze změny hlásek: *kapsa, lepší*

Psaná skupina mě musí být vyslovena jako mňe (výslovnost mje je nářeční).

Počáteční souhláskové skupiny jako **gd-, tk-,kt-, hř-**(*kdo, tklivě, který, hřebík* je třeba vyslovovat vždy plně: [gdiš], [gdibi], [kterí], [hřebík]. Výslovnost zjednodušená je typická pro obecnou češtinu.

Vícečlenné souhláskové skupiny, v nichž se připouští zjednodušení výslovnosti- v 1. p. mn.č. muž.r. příd. jmen zakončených v jedn. č. na **-ský** - *francouzští, pražští, brandýští*: [francouští], [praš'tí], [brandýští]

- končí-li kmen na **-ř** (pro lepší zřetelnost ale vyslovujeme plně): [jaromněř'tí]."

- ve **skupině štk** je uvnitř slova možná kromě plné výslovnosti i výslovnost štk (*tloušťka i tlouštka*). Vynechání souhlásky (*tlouška*) není přípustné.

- ve skupině **zdn** se vedle plné výslovnosti připouští ve zběžné výslovnosti i zjednodušení na **zn**: *prázdný* [prázní], *prázdny* [práznini].

- ve spojení předpony **vz-** s **b,p** je v běžné výslovnosti možné vyslovení zjednodušení: *vzpomínka, vzbudit, vyspínat* [spomínka][zbudit] [spínat].

- **j-** na začátku slova **lze ve výslovnosti vypustit**: ve tvarech pomocného slovesa *být* *bil sem, bila sem, vid'eli sme, chtěli sme*. V případech, kdy sloveso *být* má význam existence, není zjednodušení přípustné. Podobně na začátku věty se ve tvarech slovesa *být* (*jsem jsi, jsme, atd.*) se zachovává plná výslovnost.

- **j- se zachovává** ve tvarech slovesa *jít – jdu, jdeme, atd.* a ve tvarech slovesa *jmenovat*.

- **j-** lze vypustit v imperativu slovesa *přijít*: (*přijť i přit', přijťte i přit'te*). V jiných imperativech je nutno výslovnost **-j-** dodržet (*pij, napij se, napijte se, nebij, nebijte se*).

- ve výslovnosti číslovek *sedm, osm*(ve složeninách a odvozeninách) je povolena výslovnost se slabikotvorným **m** i s epentetickým **u**: (*sedm i sedum, osm o osum*).

- ve slovech *džbán* a *džber* je možná výslovnost dvojí (*3bán i žbán, 3ber i žber*). Výslovnost se **ž** je typické pro zběžnou výslovnost).

Normativní hlediska v oblasti prozodie

Základem ortoepické kodifikace je problematika hlásek a hláskových skupin. Prozodické prostředky jsou normou rovněž vázány, ovšem vzhledem k jejich komplexnosti, složitosti a individuálnímu charakteru výpovědi jsou pravidla stanovena pouze pro slovní přízvuk a intonační průběh zjišťovací otázky.

Pravidla přízvukování slov v češtině:

Slovní přízvuk stojí vždy na první slabice taktu.

Při spojení jednoslabičné předložky pravé (*na, za, pro, u, pod* atd.) se jménem, které předložka řídí, stojí přízvuk na předložce. Při správné realizaci se tedy neliší od sebe dvojice *do stanu, dostanu*. Př. *Jeli jsme *ze školy *autobusem *do stanice *brněnská. *Marta *pozvala *Jirku *na oběd *do nového *hotelu *Karla *na Bílinském *náměstí.

Přesun přízvuku na první slabiku slova po předložce je možný (a někdy potřebný)

- následuje-li po předložce velmi dlouhé slovo, př. **Stoupali po *nejnebezpečnějších *místech *pohoří*, podobně **Prezident *festivalu *připravil pro *nejvýznamnější *hosty *zajímavé *dárky*.

- je-li následující slovo silně důraz, př. **Lucie *byla *připravena na *každou *učitelovu *otázku*.

- stojí-li za předložkou slovo, které jí není řízeno (např. příslovce), př. **Na cestu se *vydali za *velmi *nepříznivého *počasí. Pro *často *opomíjené *postižené *občany *připravila *konečně *obec *nedělní *veselici *se zábavným *programem*.

- v případech zkrácení nepravé předložky, př. **Nedívej se *na mě skrz *prsty*.

Pravidla pro realizaci intonační podoby zjišťovací otázky

O konci výpovědi rozhoduje průběh melodie od posledního přízvuku do konce věty – koncová kadence.

Klesavá kadence se používá ve větě oznamovací, rozkazovací a v doplňovací otázce a bývá uvozena tázacím zájmenem, příslovcem):

Petr je dobrý společník.

-
-
-

Podej mi tu knihu!

-
-

Kdo řidiči pomůže opravit autobus?

-
-
-

Stoupavá kadence se používá ve zjišťovacích otázkách (ano-ne). U nich je realizace koncové kadence jediným prostředkem k odlišení od věty oznamovací se shodnou gramatickou stavbou. Je proto nutné, aby realizace melodie odpovídala záměru mluvčího.

Novákovi vyhráli ve sportce.

-
-
-

Novákovi vyhráli ve sportce ?

-
-
-

Konkrétní melodické schéma zjišťovací otázky záleží na počtu slabik, jimiž je kadence podložena.

V jednoslabičném taktu začíná přízvučná slabika níž než slabika předcházejícího slova.

U dvouslabičného taktu je přízvučná slabika o něco níž než konec předcházejícího slova, druhá je zřetelně výš než slabika přízvučná. Melodie stoupá skokem.

Přišli večer?

-
-

Chcete přijít?

-
-

Je-li takt tvořen spojením s jednoslabičnou předložkou, začíná stoupání melodie **na předložce**:

Vrátili se ze školy?

-

-

-

- - - -

Otázka doplňovací: má **koncovou kadenci klesavou** podobně jako oznamovací výpověď. Jde o otázku, na niž nelze odpovědět ano- ne, ale vyžaduje „doplnění“. Na jejím začátku je obvykle tázací zájmeno nebo příslovce. Např. *Kolik je hodin. – Šest patnáct. Kdy se vrátíte? - Zítřa odpoledne.*

Úkoly:

1. Přečtěte si uvedený článek a vypište základní požadavky na výslovnost veřejného mluvčího. Zjistěte, které nedostatky autorka u těchto mluvčích zjistila.

Krčmová, M. (1999): Výslovnost ve veřejném projevu. In: Argumentace a umění komunikovat, PFMU Brno, s.297-311

12 KLÍČ K ŘEŠENÍ

1 Komunikace. Jazyk a řeč.

1. Vysvětlíte pojem komunikace.

Komunikace znamená spojení, sdělování, dorozumívání. Je to interaktivní proces probíhající na úrovni vědomé i nevědomé, slovní a mimomoslovní). Podmínkou komunikace jsou minimálně dva komunikanti, dorozumivací **kód** (například jazykový), **médium** (nosič-kanál), který informace přináší (například řeč mluvená, psaná) a **obsah** informace. Jazyková komunikace se skládá ze dvou procesů: kódování a dekódování. Z hlediska mluvčího jde o **kódování**, převod myšlenky, informace do společného a oběma účastníkům komunikace srozumitelného kódu, kterému předchází komunikativní záměr mluvčího. Z hlediska posluchače jde o **dekódování**.

Základním a nejdůležitějším komunikačním druhem komunikace je **komunikace verbální** (slovní). Neverbální složky jazykové komunikace jsou gesta, mimika, které bývají nazývány proxemika, haptika, úprava zevnějšku, akustické projevy smíchu, měna tónu řeči apod. Tyto prostředky jsou předmětem studia paralingvistiky.

2. Vysvětlíte pojmy jazyk a řeč.

Jazyk (**langue**) znamená systém znaků, figur a pravidel pro používání všech v jazyce existujících prostředků. Systém je inventář jazykových prostředků, které jsou uspořádány do jazykových rovin (plánů): rovina fonologická (základní jednotkou je foném), rovina morfologická (základní jednotkou je morfém), rovina lexikální (základní jednotkou je lexém - slovo) a syntaktická (základní jednotkou je věta). Charakteristikou systému je struktura, respektive **organizace** prvků jazyka. Parole je realizace systému v jednotlivých promluvách, které mají konkrétní, aktuální a individuální povahu. Řeč (**parole**) je praktické užití jazyka v komunikaci.

3. Co je základem kvalitní komunikace?

Komunikace je kvalitní, ovládají-li její účastníci dorozumívací kód a znají-li dobře danou problematiku. Důležitým předpokladem je omezený výskyt rušivých vlivů (hluk z ulice, mluvení druhých, apod.).

2 Fonetika a fonologie

1. Vystihněte vlastními slovy rozdíl mezi fonetikou a fonologií v přístupu k zvukové stránce.

Fonetika se zaměřuje na popis a výzkum artikulační, akustické a percepční stránky konkrétních mluvených projevů. Snaží se o co nejpodrobnější popis objektivně zjistitelných a **měřitelných** vlastností zvukové stránky mluvených projevů (změny ve výšce tónů, vlastnosti samohlásek a souhlásek, rychlost řeči atd. Základní jednotkou fonetiky je **hláska**. V tomto pojetí je hláska jednotka abstraktní, která je vymezena výčtem artikulačních, fyzikálních a percepčních vlastností. Fonetiku zajímá: a) jak je řeč tvořena, b) jak je vnímána, c) jaké má fyzikální vlastnosti. Podle těchto tří dílčích cílů přistupuje fonetika k popisu zvukových jednotek z hlediska organogenetického, percepčního a akustického.

Fonologie zkoumá a popisuje složky zvukové stránky jazyka z hlediska jejich **funkce** a systémového uspořádání, tj. zabývá se jejich využitím a místem v celkovém popisu systému výrazových prostředků jazyka. Základní jednotkou fonologie je **foném**. Je to jednotka abstraktní, která má schopnost **rozlišovat** vyšší (znakové) jednotky, respektive významy slov: los – lis, les – pes, *vrak – frak, zebra – žebra*.

2. Která z věd o zvukové stránce využívá k výzkumu přístrojů, počítačových zvukových programů?

Fonetika. Fonetický výzkum se soustřeďuje především na přístrojovou analýzu akustického signálu, na percepční ověřování funkce zvukových jevů v komunikaci a na problematiku artikulačních modifikací produkce řeči v kontextu běžně mluvených projevů. Činnost fonetických odborníků je zaměřena na aktivní péči o kulturu řeči v rámci mateřského jazyka.

Její činnost pedagogická, poradenská i expertizní směřuje zejména do školství, veřejných médií a kulturních institucí, někdy je využívána i pro potřeby soudního vyšetřování (forenzní fonetika). V současné době se v rámci různých projektů zaměřují fonetické např. na výslovnost rozhlasových a dalších profesionálních mluvčích.

3. Jaký je vztah mezi fonémem a alofonem?

Základní jednotkou fonologie je **foném**. Je to jednotka abstraktní, která má schopnost rozlišovat vyšší (znakové) jednotky, respektive významy slov: *den – ten, rok – bok, čelo – tělo*. Systém fonémů (fonematický systém) v každém jazyce tvoří určitý počet fonémů. V ČJ je 37 fonémů – hlásek s rozlišovací schopností (10 samohláskových a 27 souhláskových). Počet fonémů je určen na základě komutačních testů, kdy se porovnávají dvojice slov (tzv. minimální páry), která má stejný počet prvků, v jednom z prvků, které se na témže místě liší. Některé fonémy jsou užívány častěji – jsou v centru systému, např. a, p, jiné jsou okrajové – na periférii systému, např. ó, g.

Alofon: realizace fonému. I přes odlišnosti ve výslovnosti „n“ ve slovech *sklenka* a *konec*, identifikujeme „n“ jako jeden prvek systému, jako jeden foném, ovšem jde o 2 alofony – konkrétní realizace fonému **n**. Podobně např. ve slovech **řeka** a **lékařka** je **ř** tímž fonémem, ale obě **ř** jsou různá – ve slově *řeka* je znělé **ř** a ve slově *lékařka* je **ř** neznělé, jehož neznělost je dána pozicí před zadpatrovou souhláskou **k**.

4. Uveďte příklady slov, nichž se vyskytují fonémy g, f a ó vysvětlete na jejich základě, proč je považujeme za periferní.

Slova s fonémem **g**: gramofon, geometrie, degustace

Slova s fonémem **f**: fičet, fízl, fňukat, foniatrie, defenestrace.

Slova s fonéme **ó**: gól, dóm, bóže můj

Jde o slova původem cizí, např. termíny (a již zdomácnělá) a slova citově zbarvená.

5. Na konkrétních příkladech vysvětlete, že 1 foném má např. 2 různé hláskové reprezentace.

I přes odlišnosti ve výslovnosti „n“ ve slovech **nebe** a **gong**, identifikujeme segment „n“ jako jeden foném, ovšem jde o 2 alofony – konkrétní realizace fonému **n** – foném **n** přední alveolární (ve slově **nebe**) a foném **n** zadopatrové **n** (v pozici před zadopatrovou souhláskou **g** (ve slově **gong**)).

6. Které souhláskové fonémy se střídají v kořenech slov: střecha- stříška, druh-družka, vysoký – výška? Jak se množina těchto fonémů nazývá?

Střídají se fonémy **ch** a **š**, **h** a **ž**, **s** a **š**. Množina střídajících se fonémů na jednom a totéž místě morfému se nazývá **morfoném**.

7. Vypište si hlavní myšlenky, které se týkají nedostatků rozhlasových (profesionálních mluvčích).

3 Fonetika jako lingvistická disciplína

1. Vysvětlete rozdíl mezi fonetickým a fonologickým pohledem na zvukovou materii.

Fonetika sleduje artikulační, akustickou a percepční stránku mluvených projevů, kdežto fonologie se zaměřuje **na funkci** zvukových prostředků, např. věnuje pozornost hláskám, které jsou schopny rozlišovat významy morfémů a slov, sleduje funkci intonace (rozlišuje věty oznamovací a otázky zjišťovací), funkci pauz (které oddělují logicky spjaté části výpovědi, signalizují konec výpovědi v souvislé řeči).

2. Uveďte příklady oblastí, které mají velmi blízko k praktické fonetice.

Výuka cizích jazyků, mluvní výchova mediálních mluvčích, příprava herecké praxe.

3. Vysvětlete vztah fonetiky a pedagogiky.

Fonetika úzce souvisí s logopedií, která je součástí speciální pedagogiky. Fonetika poskytuje popis výslovnosti jednotlivých hlásek, jejichž nesprávnou výslovnost logoped napravuje – změnou způsobu tvoření, místem tvoření apod.

4. Uveďte jména fonetiků 20. stol. , kteří mají zásluhy v bádání vývoje řeči dítěte a logopedie:

K. Ohnesorg, M.- Romportl, P. Janota.

5. V čem tkví význam fonetického bádání J. E. Purkyně?

Jeho význam pro fonetiku tkví především v popisu fyziologické a fyzikální podstaty lidské řeči. Jako první v Čechách např. rozdělil hlásky na zvučné-nezvučné, otevřené-zavřené. Podle místa artikulace dělil hlásky i do dalších skupin. Jako významný fyziolog podrobně popsal činnost hlasivek při mluvení, soustředil se i auditivní složku řeči.

4 Vztah zvukové a grafické stránky jazyka

1. Charakterizujte současný český pravopis.

Současný pravopis je morfonologicko – etymologický. To znamená, že se v něm uplatňují 3 základní principy:

a) princip fonologický – grafémy prezentují jen hlásky s rozlišovací schopností, pro ostatní hlásky grafémy neexistují. (například pro zadopatrové n, nebo neznělé ř).

b) princip morfologicko-etymologický

Uplatnění tohoto principu někdy označovaného jako morfologický se projevuje v zachování zápisu určitého morfu bez ohledu na skutečnou výslovnost v různých slovech, tvarech). Tím se v psané podobě udržuje vztah formy slov, slovních tvarů. (například: *muž - mužský, lakomě-lakomý, temně-temný, krov- krový, vše – veškerý*).

c) historický princip

Historický princip je zřetelný v rozlišování i/i- y/y a ů/ú. Zápis pomáhá identifikaci významu slova (v případech téže výslovnostní realizace: *mýt-mít, výr-vír, výskat-vískat*).

2. Vyjmenujte etapy vývoje naší pravopisné soustavy.

Pravopis primitivní, spřežkový, diakritický, česko-bratrský analogický a současný.

3. Vysvětlete podstatu morfologického principu českého pravopisu na vlastních příkladech.

Psaní slov s týmž kořenem (slova příbuzná), např. svatba – svatý, hrubý – hrubka, nehty – nehet.

4. Uveďte příklady pravopisných jevů:

Lexikální – bidlo (tyč) – bydlo (bydlení), slepíš – slepýš, bylina – bílit, Praha - pražský

Morfologické: nosím (přítomné tvary slovesné), ryby (vzor žena), duby (vzor hrad)

Syntaktické: ženy pekly cukroví, lesy se zelenaly, papíroví draci nám létali nad hlavami, sledí ám chutnali, uzenáče už nebyly čerstvé.

5 Transkripce

1. Vysvětlete rozdíl mezi transkripcí fonologickou a fonetickou.

Ve fonologické transkripci zapisujeme so svislých závorek // pouze fonémy, kdežto v e fonetické transkripci v hranatých závorkách [] zapisujeme všechny vyslovené hlásky, tedy i konkrétní realizace fonémů. Např. slovo banka ve fonologické transkripci zapíšeme: /banka/, ve fonetické transkripci [baŋka], slovo léčba ve fonologické transkripci zapíšeme. /léčba/, ve fonetické [le:žba] nebo školsky [léžba].

2. K čemu a kdy se využívá fonetická transkripce?

- a) Zapisujeme teoretickou představu o segmentálním složení jazykového projevu. například v cizojazyčných slovnících a učebnicích. Můžeme jej využít k přepisu psaného projevu za účelem sledování rozdílů mezi zápisem a spisovnou výslovností slov, textu, např. přepisujeme psaný text tak, jak by měl být ve shodě s ortoepickými pravidly přečten.
- b) Zapisujeme segmentální podobu konkrétního jazykového projevu, který nás zajímá z hlediska jazyka, textu, mluvčího (například záznam dialektologického textu, záznam výslovnosti cizince, řeči hlasatele, dítěte). Zapisujeme i chyby, kterých se mluvčí dopustil, např. [žencká, koncert, vopravdu, eš'e].

3. Přepište fonetickou transkripcí následující výrazy a slovní spojení:

někdo, chrpa, výzkum, amfiteátr, dvířka, džungle, měkký chléb, z Ostravy, trhat angrešt, anglicky umí leckdo.

Řešení: [něgdo, xřpa, vi:skum, ʔamfitea:tr, dvi:ř'ka, žuŋgle, mňeki: xle:p, sʔostravi,

trhat ʔaŋgrešt, ʔaŋglicki ʔumi: lezgdɔ]

4. Transkribujte text:

Jedinečnou možností užít si výkony pěvce Adama Plachetky bude mít každý, kdo se vydá za necelé dva týdny vydá na benefiční koncert pro předčasně narozené děti na pražský Žofín.

[*jedinečnou *možnost *užít si *vi:koni *pjevce *?adama *plaxetki →*bude mi:t *každi: → *gdo se *vida: *za necele: dva *ti:dni na *benefiční: *koncert pro *přetčasne *narozene: *d'eti →*na praški: *žofi:n↓]↓

6 Produkce a percepce řeči

1. Co rozumíme produkcí a percepcí řeči?

Produkce je vytváření řeči, percepce její vnímání.

2. Které skupiny orgánů se podílejí na produkci řeči?

Ústrojí dechové, hlasové, artikulační v užším slova smyslu.

3. Jaký je poměr nádech a výdechu při mluvení?

Při klidném dýchání je poměr vdechu a výdechu 2:3. Při mluvení 1:7. Dobrý a zkušený řečník a zpěvák zvládne poměr vdechu a výdechu 1:13.

4. Vyjmenujte vlastnosti hlasu.

Síla, výška a barva.

5. Která vlastnost hlasu souvisí s tvarem a velikostí nadhrtanových dutin?

Barva hlasu.

6. Které artikulační (článkovací) orgány jsou pevné?

Pevné (nepohyblivé) části artikulačního ústrojí jsou horní čelist, zuby, zubodásňový výběžek a tvrdé patro.

7. Na kterou frekvenci zvuku je lidské ucho nejcitlivější?

Citlivost sluchu je největší v oblasti mezi 1000 Hz a 3000 Hz.

8. Jak silný zvuk (v decibelech) způsobuje bolest až úplné poškození sluchu?

Práh bolesti je intenzita zvuku, při které již vzniká bolestivý pocit. U osob s normálním sluchem je okolo **130 db**, při některých poruchách sluchu může být nižší. Intenzita vnímaná jedincem jako nepříjemná hlasitost, nikoliv však bolestivá, se nazývá **práh nepříjemného poslechu** (U lidí s normálním sluchem bývá okolo 100 db).

9. Co je sluchové pole?

Sluchové pole (oblast slyšitelnosti) je celý intenzivní a frekvenční rozsah zvuků, které můžeme vnímat. Intenzitně je vymezeno sluchovým prahem a prahem bolesti (0-130 db), frekvenčně dolní a horní hranicí sluchu (16 Hz – 20 kHz). Zvuk uslyšíme pouze tehdy, pokud dorazí od svého zdroje složitou cestou až do mozkového centra sluchu v kůře mozkové. Vnímání zvuku je u člověka omezeno slyšitelnými frekvencemi (přibližně **16–20 000 Hz**). **Citlivost sluchu je největší v oblasti frekvence mezi 1000 Hz až 3000 Hz.**

10. Jaký je frekvenční rozsah sluchu člověka?

Vnímání zvuku je u člověka omezeno slyšitelnými frekvencemi (přibližně **16–20 000 Hz**).

7 Klasifikace hlásek.

1. Klasifikujte samohlásky podle pohybu jazyka v ústní dutině.

Podle vertikálního pohybu jazyka ústní dutině rozlišujeme české samohlásky na: vysoké i, í, u, ú, středové e, é, o, ó a nízké a, á.

Podle horizontálního pohybu jazyka rozlišujeme české samohlásky na přední: e, i, é, í, střední: a, á, a zadní u, ú, o, ó.

2. Uved'te příklady samohlásek labializovaných:

o, ó, u, ú.

3. Vysvětlete termín diftong:

Diftong je spojení 2 samohlásek v rámci jedné slabiky, např. ou - mouka, eu – euro, au – autor. Druhá část diftongu je polovokálem. Od diftongu se liší hiátové postavení - o+u – vedle sebe, ovšem každá samohláska je součástí jiné slabiky, např. po/u/čit, za/u/čo/vat.

4. Charakterizujte následující souhlásky t, c, p, r, d', š:

	znělost	způsob artikulace	Místo artikulace
T	neznělá	závěrová	přední alveolární
C	neznělá	polozávěrová	přední alveolární
P	neznělá	závěrová	obouřetná
R	znělá	úžinová, vibranta	přední alveolární
Ď	znělá	závěrová	palatální
Š	neznělá	úžinová	Zadní alveolární

5. Uved'te příklady slov, v nichž je ž fonémem.

Je fonémem ve slovech přejatých a cizích jménech vlastních, např. jazz, jeans, Jack, John, gin, George. Ve výslovnosti českých slov je ž v závislosti na pozici, je tedy **pozíční variantou (alofonem) neznělého č**, např. jej vyslovujeme ve slově léčba.

6. V čem spočívá delimitační úloha rázu?

Ráz významově odlišuje spojení: s? okem od slova sokem, slova proudit od pro?udit (maso)

7. V které pozici hlásku ř vyslovujeme nezněle?

Neznělé ř vyslovujeme vedle neznělých souhlásek, např. takřka, tříska, křída a na konci slov, kdy dochází k asimilaci znělosti, např. lékař, keř, tvář.

8. Jak se nazývají vady výslovnosti r a ř? - rotacismus, rotacismus bohemicus.

9. Proč nemůžeme zpívat. Když šeptáme? – nekmitají hlasivky.

8 Jednotky souvislé řeči.

1. Vyjmenujte jednotky souvislé řeči (hierarchicky je uspořádejte od nejmenší po největší) a uveďte, které zvukové vlastnosti je charakterizují:

Slabika (přítomnost sonorního vrcholu – jádra: samohláska, diftong, sonorní konsonant), **takt** (slovní přízvuk), **promluvový úsek** (polokadence, pauza, změna tempa řeči, vyslovujeme jej jedním tahem), **výpověď'** – koncová kadence, větný přízvuk, pauza – mezi výpověďmi jsoucími za sebou.), **promluva** (text).

2. Charakterizujte slabiku.

Slabika je v češtině základem rytmické stavby. Podstatou představy „slabičnosti“ je **sonorní vrchol**. Slabika je základní stavební jednotka souvislé řeči. Je to nejmenší reálná jednotka při tvoření i vnímání řeči. Z hlediska fonetického i fonologického je slabika vždy jednotkou zvukovou, která nemusí mít žádný vztah k jiným jednotkám ostatních částí jazykového systému (např. k morfému).. Slabiky jsou tvořeny řetězcem segmentů uspořádaných podle zvukových principů (některé kombinace hlásek v češtině jsou běžné, jiné ojedinělé, vzniklé působením přejímek z cizího jazyka).

3. Jak se nazývá slabika zakončená kodou?

Slabika zavřená- zakončena souhláskou (kodou): např. **brod**, **podkan**: **pot/kan/**

4. Ve slovech *sklonit*, *omdlít* a *vytrhl* – 2 slabiky *omdlít* 2 slabiky, *vytrhl* 3 slabiky

a) Určete počet slabik : **sklonit 2 slabiky, omdlít 2 slabiky, vytrhl 3 slabiky**

b) Popište stavbu každé slabiky

sklonit: slabika **sklo** (otevřená – končí samohláskou) **skl** – iniciála, **o** - jádro; slabika – **nit** – zavřená (končí kodou – souhláskou), **n** – iniciála, **i** - jádro, **t** – koda.

omdlít: slabika **om-** (zavřená – končí souhláskou, kodou), **o** – jádro, **m** – koda, slabika **dlít** (zavřená – končí souhláskou, kodou), **dl-** iniciála, **í** – jádro, **t-** koda.

vytrhl: slabika **vy-** otevřená (končí samohláskou – jádrem), **v** – iniciála, **y**-jádro, slabika **tr** – otevřená –(končí slabikotvornou souhláskou- jádrem), **t-** iniciála, **r** – jádro, slabika **hl-** otevřená – (končí slabikotvornou souhláskou, jádrem), **h-** iniciála, **l**-jádro.

5. Co je signálem hranice mezi promluvovými úseky?

Signálem bývá pauza, polokadence, změna tempa řeči – náhlé zpomalení, zrychlení.

6. Označte v textu hlavní slovní přízvuk a vypište slova, která jsou:

a) **Příklonkami:** se mě, jste už, nic, to, si, bych vám, bys jim

b) **Předklonkami:** když, a

**Chcete se mě *na něco *zeptat? *Vrátili jste už *knížky *do knihovny? Když *nemůžeš nic *vymyslet, *nechej to *na ostatních. *Čím si *Tomáš *získal *tvoji *důvěru? *Jak bych vám *mohla *pomoci? *Mohl bys jim *konečně *všechno *vysvětlit? *Usedl *do křesla a *začal *číst *noviny.*

7. Ve kterých nářečích omezuje výskyt slabikotvorných souhlásek omezuje a vznikají tak tzv. svarabhaptické hlásky (vsuvné vokály)?

Vsuvné vokály jsou typické pro nářečí severovýchodních Čech: *pelnej hernek, smerk*, objevuje se v jihozápadních Čechách: *kirk, vilk, řeklu*, ve valašském nářečí: *vylna, pylny*, podobně i v lašských nářečích.

9 Ustálené formy modulace souvislé řeči

1. Vysvětlete pojem modulace řeči. Uveďte příklad pro modulaci časovou

Modulace řeči jsou změny v barvě, výšce, síle hlasu a tempu. Časová modulace znamená změny v rychlosti řeči. Tempo rychlé i pomalé nejsou z hlediska posluchače vhodné. Rychlé tempo se podílí na deformaci výslovnosti a stejně jako pomalé znesnadňuje porozumění obsahu sdělení. Řeč nesmí být monotónní – řeč beze změn ve výšce, v síle a rychlosti unavuje posluchače, neumožňuje mu mentálně zpracovat informaci.

2. Čím je charakteristický hlavní slovní přízvuk češtiny? Je pevným stojí na první slabice taktu. Ve spojení jednoslabičné předložky se jménem stojí hlavní slovní přízvuk na předložce.

3. V čem spočívá význam intonace? Základní funkce intonace spočívá v tom, že z jazykových jednotek pojmenovacích (slov, slovních sekvencí) tvoří jednotky komunikativní, minimální promluvy, výpovědi. Bez intonace žádný text vůbec neexistuje, ta je nepostradatelným textově-konstitutivním rysem. Intonace se v textu uplatňuje jednak jako prostředek signalizující externí funkce výpovědi, jednak interně jako prostředek výstavby textu, ať už jeho koheze

(koherence), nebo jeho členění. Primární textová funkce intonace: Vzhledem k jednotlivým výpovědím intonace tyto výpovědi **integruje** jako celek, a jsou-li delší, **segmentuje** je zároveň. Intonace rozlišuje věty podle postoje mluvčího.

4. Ve kterých projevech je výskyt hezitačních pauz nejčastější? V nepřipravených projevech - v důsledku nedostatku výpovědní perspektivy.

10 Kombinace hlásek a jejich vzájemné ovlivňování

1. Které hláskové změny jsou ortoepické? Asimilace znělosti (**družka**: [druška]; asimilace artikulačního místa (např. studenti [studeňt'i]; vkládání vokálu u v číslovkách osm, sedm [o**sum**, se**dum**]...

Použitá literatura:

- ASHBY, M., MAIDMENT, J.: *Úvod do obecné fonetiky*. Praha: Karolinum, 2015.
- Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002.
- BALKÓ, I. : *Časová modulace souvislé řeči jako objekt fonetického experimentu*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2010.
- BALKÓ, I.: *Temporální vlastnosti nepřipraveného projevu: (komparace charakteristik řeči mluvčích různého temperamentu)*. Ústí nad Labem: Univerzita J.E. Purkyně v Ústí nad Labem, 2014.
- BENEŠ, M. et al.: *Studie k moderní mluvnici češtiny 5. K české fonetice a pravopisu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013.
- DANEŠ, F: *Intonace a věta ve spisovné češtině*. Praha, 1956.
- DUBĚDA, T. *Jazyky a jejich zvuky: univerzálie a typologie ve fonetice a fonologii*. Praha: Karolinum, 2005
- HŮRKOVÁ, J.: *Česká výslovnostní norma*. Praha: Scientia, 1995.
- HŮRKOVÁ, J.: Mluvní výchova a úloha tzv. mluvního vzoru. *Český jazyk a literatura* 43, 1993, s. 9-13.
- KOUKOLÍK, F. : *Možek a jeho duše*. Praha: Galén, 2005.
- KULDANOVÁ, P.: *Zvuková stránka češtiny*. Ostrava: Ostravská univerzita. Fakulta pedagogická, 2013.
- KRČMOVÁ, M. (1999): Výslovnost ve veřejném projevu. In: *Argumentace a umění komunikovat*, PFMU Brno.
- KRČMOVÁ, M. *Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty*. 2., opravené vydání. Ostrava: OU, 2006.
- MACHOVÁ, S.- ŠVEHLOVÁ: *Sémantika a pragmatika jako jazykovědné disciplíny*. Praha: Pedagogická fakulta UK 2001.
- MISTRÍK, J: *Učitelská rétorika*. Banská Bystrica: Metodické centrum, 1997.

MISTRÍK, J: *Vektory komunikácie*. Bratislava: Universita Komenského, 1999

MULLEROVÁ, O., NEKVAPIL, J. (1986): Pauzy v mluveném textu. *Slovo a slovesnost*, 43, 1986, s.105-113

NEBESKÁ, I.: *Úvod do psycholingvistiky*, Jinočany: H&H, 1992.

NEKVAPIL, J.- MULLEROVÁ O.: K pauzám v komunikačním procesu. *Slovo a slovesnost*, 49, 1988, s. 202-208.

PALKOVÁ, Z. *Fonetika a fonologie češtiny: s obecným úvodem do problematiky oboru*. Praha: Karolinum, 1997.

REICHEL, J. VŠETIČKA, M. : *Encyklopedie fyziky*. dostupné na:
<http://fyzika.jreichl.com/main.article/view/194-vyska-zvuku> *Výška zvuku*

ZEMAN, J. *Základy české ortoepie*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2008.